. सं. ठाणें

सन

लेखक

क्रमांक

पुस्तकाचें नांव

932

★ अमृत महोत्सवा निमित्त ★

संकलित कार्यक्रम

प्रथितयश नाटककारांची

तीन लोकप्रिय नाटकें

दि. १८ जानेवारी १९६९

आचार्य अत्रे यांचें लोकप्रिय नाटक

सं. प्रीतिसंगम।

दि. १९ जानेवारी १९६९

शांतता कोर्ट चालू आहे

चंद्रकांत.

हें पुस्तक

बाळ शास्त्री रामचंद्र दोंदे.

यांणीं केलें.

रत्नागिरी येथें,

जगन्मित्र-छापखान्यांत छापिलें.

माहे जुलई १८६६

[illegible].

प्रस्तावना.

आलीकडे या इंग्लिश लोकांच्या सहवासानें अनेक तऱ्हे चे ग्रंथ वाचण्याची उत्कंठा दिवसे दिवस लोकांस अधिक होत-आहे. व उपदेशपर असून मनोरंजक पुस्तकें वाचण्याकडे बहुतेकांची मनें फार लवकर वळतात. तरी आपल्या भाषेत या प्रमाणें जस जशीं नवीं पुस्तकें होत जातील तस तसें लोकांच्या त्या इच्छेस उत्तेजन दिल्या प्रमाणें होईल. असे विचार मनांत घेऊन हें एक लहानसें पुस्तक तयार करून प्रसिद्ध करित आहे. मी सांप्रत केवळ शाळेंतील विद्यार्थी आहे. इंग्लिश लोकांत जे प्रख्यात नाटकें झाले, त्या पैकीं एकाचें ही पुस्तक वाचलेलें नाहीं. व कोणाचें ही साह्य न घेतां स्वमतीनें असें लिहावलें तसें लिहून हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची ही माझी पहिलीच वेळ आहे. तेव्हां यांत कित्येक चुका असतील यांत संशय नकोच. करीतां आमच्या आश्रयकर वाचक जनांनी माफी करितील हीच ग्रंथ कर्त्याची त्यांज पाशीं विनय पूर्वक प्रार्थना आहे.

बा० रा० दो०

[illegible]

Shankarrao ... Yeewagee ...

प्रस्तावना

~~सर्व~~ जगाचा व्यापक आणि भ्राता जो प्रभु त्याचे आम्ही मानवी ~~प्राणी केवळ आज्ञाधारक सेवक आहों~~ हस्त पादादि विलक्षण अवयवांनी जो त्याणें आपला पुतळा बनविला आहे, त्याच्या सूक्ष्म घटने विषयीं क्षणमात्र विचार केला असतां आपली मति अगदीं गुंग होऊन जाते. ~~पृथ्वि आप तेज वायु इत्यादि पंच महा भूतांची या सृष्टींत सर्वांचे आवश्यकता आहे, त्यांचा पुरवठा त्याणें किती विपुल केला आहे~~ जो ज्ञान शक्तीच्या योगें व्याघ्रादि महा बलाढ्य पश्वादिकांवर ही आपण आपल्या विजय श्रीचा झेंडा मिरवितो ती व अशा ~~त्याच्या~~ दुसऱ्या अमोल्य देणग्या विषयीं जों जों विचार करावा तों तों आपणावर त्याची ममता किती आहे या विषयीं खात्री होऊन आपण चकित होऊन जातो. ~~तरी~~ असा जो ~~आपला~~ दयाळू ~~बाप~~ त्याची अवज्ञा केली असतां ~~आपण~~ महत्पातकी होऊं. ~~व अनेक ... आपण ... प्राप्त होणार नाहीं~~ परंतु जो शुद्धांतःकरणानें त्या अनंत कोटि ब्रह्मांड नायकावर भाव ठेवून सर्व काळ सदा चरणांत घालवील त्यास खरें सुख प्राप्त होऊन त्याची कीर्ति दिगंतरीं गाजेल यांत तिळमात्र तरी संदेह आहे काय? त्याच्या आज्ञे प्रमाणें ~~आपला~~ वर्तन क्रम ~~ठेवून~~ जरी पर्वत प्राय संकटांनें आपण वेष्टिले गेलों ~~असून अगदीं निराश्रित झालों आहों तरी~~, न डगमगतां अशा संकट समयीं जो पुरुष धैर्य हाच पिता, क्षमा हीच जननी मानून ज्ञानामृत हेंच भोजन, याचे ~~सेवन केले असता~~ ~~आणि परमेश्वर विलक्षण रीतीनें सर रक्षा करितो~~ व शुद्ध अंतःकरणा ~~केवून~~ ~~इह लोकीं व पर लोकीं चालें देणारा जो प्रभु~~, त्यास ~~अनन्य भावें करून~~ शरण गेलें असेल ...

कसें होतें हें साह दिसून याचें लापून त्यातील इतिहास लिहितो.

पूर्वी स्कवर्णपूर नामक नगरींत चंद्रकांत राजा राज्य करीत अ सतां तें शहर फारच भरभराटींत असे. आपले शस्त्र बळें करून त्या वेळेस आणि समोरील सर्व राज्यांवर आधिपत्य मिळवून आप ल्या तलवारीची दहशत सर्वांवर ठेविली होती. अशा भर भराटीच्या दिवसांत त्या शहराचें सौंदर्य ही वर्णनीय होतें. चौफे र आंबराई व बाग बगीचे असल्या मुळें अगदीं सन्निध आलें असतां येथें जवळच शहर आहे कीं काय असा भास होत नसे. येथेंर मो ठ मोठाले अनन्य तट केवळ मनोऱ्यां प्रमाणें भव्य आणि मजबूद अ सेक. पायथ्यास एक मोठी नदी वाहत असून तिच्यावर मंडप घालू- न त्यावर द्राक्ष वेली सोडून दिल्या होत्या. त्यामुळे अगदी गर्द छाया झालेली होती. तेथें सूर्याचे कोमल किरण पडले असतां इतरांसे कि त्या चकचकाम प्रमाणें एक मनोरंजक शोभा दिसून हें जलमंदिर च आहे कीं काय असा भास होत असे. तेथें शहरांतील संभावित लोक विसावास जलक्रीडा करण्या करितां सुंदर नौकेंत बसून मो जेनें इकडे तिकडे फिरत असत. शहरांत येथें असतां तें केवळ ए क विस्तीर्ण बागच दिसत असे. रस्त्याच्या दोहीं बाजूंस सुंदर कार ंजीं उडत असून चहूंकडे वाहणाऱ्या झऱ्यांचा मंद आवाज कानीं प डे. ... ेया, जाई, जुई, चमेली, शेंवती इत्यादि लहान लहान झाडें नू तन प्र फुल्लित होत्सातीं आपला मृदु आणि मधु सुगंध ... द वायूंतून पसरीत असत. कोकिलादि पक्ष्यांच्या मंजुल ध्व

नीनें सर्वांक आकाश भरून गेलेलें असून चहूंकडे मोठ्या आनंदा
त मयूरादि पक्षी थै थै नाचत असत. ~~या मुळें हें इंद्र भवन्त आहे~~
~~की काय असा भास होई. सूर्याच्या तीक्ष्ण किरणांचा ही तिरस्कार हो~~
~~णें कठिण, अशी गर्द छाया असून तेथें भर उन्हाळ्यांत दोन प्रहरां~~
~~थंडी वाजण्यास आरंभ होत असे. हा रम्हाना चमत्कार काय?~~ त्याच
प्रमाणें सुंदर व भव्य देवालयें, चमत्कारिक रंगानें सुशोभित केले
ले राजवाडे, सभा मंडप, विस्तीर्ण तालिमखाने, शिकारखाने, बांधी
व घाट व तलाव, मोठमोठाल्या हवेल्या, फरसबंदी केलेले रस्ते व
दुसरे अनेक तऱ्हेचे कारखाने, असल्या मुळें सुवर्णपुरीची आल्हाद-
कारक ~~शोभा~~ दिसत ~~होती~~ असे.

परंतु मांडलिक राज्यांत सिंहासनीं दुष्ट राजांची योजना झा
ल्या कारणानें आपण सर्व राजे एकोप्यानें रहावें, हें त्यांस आव
डलें नाहीं आणि सर्वांनी आपणास स्वतंत्रता मिळविण्या करितां आ
पसांत युद्ध करण्यास आरंभ केला. मग अर्थातच ~~सर्व ठिकाणी मार~~
~~ामारी होऊन गेली.~~ देशचे देश ओसाड पडून ~~रक्ताच्या नद्या वाह~~
~~ल्या~~ हजारों लोक यमसदनास गेले. शेतें पिकवणें बंद पडल्या मु
ळें मोठा दुष्काळ पडला. अन्न अन्न करून शेकडों लोक गतप्रा
ण झाले. ~~देशांत झालेल्या क्रियांचे कलागलावर कानी येऊं लाग~~
~~ले त्यामुळे~~ सर्व कामें बंद पडलीं. या प्रमाणें एकच गोंधळ हो
ऊन गेला. आतां आपले भरभराटीचे दिवस गेले व नष्टचर्य सुरू-
झालें असें शाहणे व चतुर लोकांच्या मनांत पक्कें बिंबून गेलें. परमे
श्वर आपल्या देशावर कोपला ह्मणून अशी दुष्ट वासना लोकांस झा-

ली असें चंद्रकांतास ही वाटलें, आतां काय संकट कोणत्या वेळीं येई
ल या विचारांत तो अगदीं निमग्न झाला. पुढील दुश्चिन्हें आतांच त्या
च्या डोळ्यां समोर उभीं राहिलीं. परंतु हे विचार अक्षरशः खरे होते.
परदेशांतील राजांनीं या देशावर अगदीं टक लाविली होती. आपणा
स संधि केव्हां मिळेल आणि हा देश हस्तगत केव्हां करूं इकडे सर्वां
ची नजर होती. मग काय विचारावें. ज्या देशावर आपला इतका हेतु, त्या
चीच अवस्था अशी आहे व ते राजे आपसांत झगडून अगदीं जेर
झाले आहेत असें ज्या वेळीं त्यांणी ऐकिलें त्या वेळीं त्यांचा आनंद को
ठें मावेल. त्यांणीं आपल्या तलवारी उपसून स्कवर्णपुरावर स्वा
री करण्याची आज्ञा केली. आणि सर्वांनीं आपल्या सेनेचें आधिपत्य
"दुर्वीर्य" नामक राजास दिलें.

दुर्वीर्य सेनाधिपत्य मिळतांच त्या भयंकर सेने सहित
या देशांत येऊन पोंचला. आपल्या मूर्ख
पणाचीं फळें त्या मांडलिक राजांचा दृष्टोत्पत्तीस आलीं. दुर्वीर्यानें वा
टेनें पुष्कळ राजां पासून खंडणी घेत व न देतील त्यांचा समरंगणींप
राभव करीत स्कवर्णपुरा सन्निध येऊन डेरे दिले. आणि राजास प
त्र पाठविलें कीं, शरण ये, नाहीं तर युद्धास सिद्ध हो. तो निरोप पों
चतांच चंद्रकांत आपल्या अंतःपुरांत चिंताग्रस्त बसून विचार क
रितो कीं, आपला दुर्दैव काळ झाला. शरण जाऊन परतंत्र होण्या
पेक्षां जीव जाईल तर उत्तम. राज्य सोडिलें असतां तो दुष्ट, प्रजेचे हा
ल करील. आज पर्यंत दिवस सुखांत जाऊन आतां दुर्दैव कालीं
दुःख होणार हे विचार मनांत येऊन त्याची छाती अगदीं तडकून

गेली. त्याच प्रमाणें तो राजा जिकडे तिकडे विजयी असल्या कारणानें त्याला मोठें धैर्य आलें आहे. त्याजपाशी शूर सरदार आहेत. आतां काय करावें असा विचार करीत आहे तों मेनकावती त्याची पट्टराणी तेथें आली. तिणें यास चिंताग्रस्त पाहून विचारिलें कीं, स्वामी " आज आपली वृत्ति अशी चिंतातुर कां बरें दिसत्ये. अशी युद्ध चिंता येण्या जोगें संकट तरी कोणतें आलें आहे. एकाएकीं आपणास असें पाहून [illegible] अशी खबर [illegible]. ऐकूं द्यातरी काय तें." राजानें उत्तर केलें. प्रिये, आपणावर परचक्र आलें आहे. तो राजा शरण येण्यास लिहीत आहे. तर त्यास शरण जावें [illegible] आप त्यानशीं बीं येणार." मेनकावती उत्तर करित्ये. प्रिया, त्या मेल्या नरकाला शरण कांहो जावयाचें? आपण स्वस्थ बसा. मींच स्वतः जाऊन त्या दुष्टाचा पराभव करित्ये. प्रजा, ही आपलीं तान्हीं आहेत. त्यांस दुःखांत घालून आपण जिवंत रहावें यांत कसली शोभा. मग येईना परतें मरण." अशीं बोलणीं चालली आहेत, इतक्यांत राजानें मुख्य मंत्री व दुसरे बरेच लोक जमवून कचेरीचा थाट जमविला. नंतर त्याणें त्यांस सर्व वृत्तांत निवेदन करून विचारिलें कीं, या दुर्धीशी बरोबर युद्ध करावें कीं शरण जावें? या विषयीं तुमचें मत असेल तें निवेदन करा. त्या वरून कित्येकांनीं मत दिलें कीं शत्रु बलाढ्य आहे. त्या करितां इल्लीं शरणच जावें म्हणजे आपल्या देशाचा नाश न होतां राज्याचें संरक्षण होईल. शत्रु लोभी असेल तर त्याजला द्रव्य देऊन वश करावें. आपणा पेक्षां बलवान् असेल तर त्याजपाशीं नम्रतेनें वागावें. [illegible] आपणा पाशीं जर सैन्याची ऐक्यता, द्रव्याची विपुलता आणि प्रजेची अनु

आरण्यी

कुळता ~~ही आहेत,~~ तरच युद्ध करावें, हा राजधर्म आहे. ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ परंतु चंद्रकांताच्या मनांत शरण जावें असें येईना, हें मोठें लांछन होय. आपल्या देशाचें संरक्षण करण्यांत जीव ~~जात आहे~~ गेला तरी मागें सरूं नये, असें त्यास वाटलें. नंतर त्याणें आपल्या वीरभद्र नामक सेनापतीस तुझें मत काय आहे तें विचारिलें.

वीरभद्र पुढें तलवार सरसावून बोलूं लागला कीं, महाराज, त्या मूर्खास खंडणी द्यावी हा उच्चार ही करूं नये. तो आतां वाघाच्या गुहेंत येऊन पडला आहे. जो आमच्या प्रजेचा नाश करावयास आला आहे त्याचा आम्हीं आतां विध्वंस करूं ~~करूं~~ किंवा ~~मरूं~~ मरूं. युद्धांत जय प्राप्त होईल तर सुख मिळेल. मेलों तर सत्कीर्ति होईल. शरण जाऊन परतंत्र होणें हें आपल्या सारिख्या कुलीन व कीर्तिमान पुरुषास लांछन होय. मला आज्ञा होईल तर मीं आतांच त्या दुष्टास समरांगणीं चार घटकांचे हात दाखवून येतों. असें संभाषण होत आहे तों चंद्रकांत राजाचा मुलगा "वीरसिंह" पित्यास प्रीतिपूर्वक नमन करून जवळ बसला आणि म्हणूं लागला कीं, बाबा, आम्हीं सिंहाचीं लेंकरें आहों. मदोन्मत्त हत्तीचीं गंडस्थळें विदारण करणें हें आमचें कर्तव्य कर्म आहे. दुर्जनास शरण जावें हें आमचे हातून कालत्रयीं ही घडणार नाहीं. त्यापेक्षां प्राणत्याग करणें हें उत्तम. शरण जाणें हा क्षत्रियांचा धर्म नव्हे. आतां शत्रूपेक्षां पायदळ, स्वार, तोफखाना, द्विगुणित करण्या करितां जें वडिलोपार्जित द्रव्य आहे, तें काढावें. याच मताप्रमाणें शेवटीं त्यासमे

त्या विचार केला. आणि चंद्रकान्ताने शत्रूस पत्र लिहिलें की, " ~~प्रभु ईश्वराच्या कृपेनें आमचे पदरीं इतकी फौज आहे कीं, कदाचित् अपरिमित अंतराय व जे सारे परिभ्रमण करीत आहेत तेही मोजवतील. परंतु आमचें सैन्य मोजणें अशक्य आहे. तरी~~ समरंगणीं लढाईच्या प्रसंगांत हजारों लोकांचे निरर्थक प्राण घेण्यापेक्षां सर्वांनीं शांततेंत रहावें हें उत्तम होय. याजकरितां परत स्वदेशीं जाणें हें आपणास उचित आहे."

असें पत्र तिकडे पाठविल्यानंतर इकडे मेनकावती व वीरभद्र आपलें सैन्य तयार करावयास लागलीं. शहरांत रणढोल वाजण्यास आरंभ झाला. चहूंकडे लखलखीत शस्त्रांनिशीं लोक युद्धाची तयारी करीत आहेत असें दिसूं लागलें. जिकडून तिकडून तोफांचे भयंकर भडिमार होऊं लागले. पायदळ, घोडेस्वार, तोफखाना, यांची एकच गर्दी होऊन गेली. या प्रमाणें सर्व तयारी करून राजाचा ~~जिवास केव्हांहि धोका येईल असें~~ जाणून त्या सर्व सेनेचें आधिपत्य मेनकावतीनें आपणच घेतलें. या प्रमाणें एक लक्ष फौज तयार करून मेनकावती त्या राजावर चढाई करून जाती झाली. इकडे दुर्वीर्य तें पत्र वाचताच ~~त्याचे मनांत कुटीलें पत्र लिहून~~ सुवर्णपुरावर हल्ला करण्याचे तयारीस लागला. ~~आ~~णी जरी पर्जन्य काळचे दिवस संपत आले होते तरी पर्जन्य पडण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. म्हणून आपल्या सेनेची सर्व तयारी चांगल्या रीतीनें करण्यांत त्याचे बरेच दिवस ~~गेले~~. मोठा पाऊस पडत असतां मध्य रात्रीच्या समयीं एकदम सुवर्णपुरावर हल्ला करण्याकरितां सैन्य घेऊन दुर्वीर्य येता झाला. रात्रौ सुमारें दहा वाजतां मोठा जोराचा वारा सुटण्यास आरंभ झाला. स्वभावतः काळोखी रात्रीचें स्वरूपच भयंकर भ-

ग विद्युल्लतेचे चमकेनें, आकाशांतील गर्जनेनें, व पर्जन्य वृष्टीनें तें अधिकच भयंकर दिसूं लागलें. अशा समयीं दोन्हीं सैन्यांची मध्यरात्रीं अकस्मात् एका फार अरण्यांत गांठ पडली. मग काय विचारावें, एकच गोंधळ होऊन गेला. आपलें सैन्य कोठें आहे, शत्रूचें कोठें आहे हें कोणास समजेना. चहूंकडे तलवारी मात्र चमकण्यास आरंभ झाला. हातीं लागेल त्यास मार, हाण या प्रमाणें एकच कत्तल होत चालली. दोन्हीं सैन्यें एकमेकांत मिसळून गेलीं. मग दोहोंकडून निघणारे तोफांचे भडिमार, आकाशांतील घडघडाट, विद्युल्लतेचे चकचकाट, घोडेस्वारांचा एकच टणटणाट, उत्पाटण होऊन पडणारे वृक्षांचे कडकडाट, तशांत रणढोल, नगारे, झालरी, यांचे झणझणाट, यांची एकच गर्दी होऊन गेली. या वेळीं प्रलय कालचा समय आहे कीं काय, असा भास झाला. या प्रमाणें एकसारखी कत्तल चालली आहे. कोणीं कोणास —

आठोपेना. तों झुंजुं मुंजूं दिसूं लागलें. सुमारें ४०००० हजार लोक त्या भयंकर रात्रीं दुष्टलोकांच्या मूर्ख उद्देशास बळि गेले. तों दिशा फांकल्या. दोन्हीं सैन्यें अगदीं थकून गेलीं. व लढाई न करितां एकामेकाकडे टकमक पहात स्तब्ध उभीं राहिलीं. सुमारें चार घटिका दिवस आला तों पर्यंत सर्वांनीं शस्त्रें ठेविलीं होतीं. इतक्यांत सर्व ढगें नाहींशीं झालीं. पर्जन्य थांबला, वारा बंद झाला. सूर्याचे कोमल किरण हळू हळू बाहेर पडूं लागले. ~~जसे कांहीं गंधर्व आपल्या विमानारूढ होऊन मानवी प्राण्यांचीं दुष्ट कर्में आकाशांतून पहात आहेत अशी चमत्कारिक शोभा दिसूं लागली.~~ ~~इतक्यांत~~ पुनः ती भयंकर लढाई सुरू झाली. पुनः रणढोल वाजण्यास आरंभ झाला.. मरणास

किंचित ही न डरता काळाच्या तोंडांत जाऊन पडावें त्या प्रमाणें ते परस्परावर तुटून पडले. सर्वांची आंगें चिरवळानें भरल्यामुळें ते यम स्वरूपी दिसू लागले. ऐसी समरप्रसंगी पाहून त्या बिनी चांवरल्याचे पाय थरथरू लागले. या प्रमाणें दोन्ही सैन्यें निकरानें लढत आहेत, व सेनकावली न समजुन, निर्भयपणें सर्वा पुढें असून आपल्या लोकांस उत्तेजन देत आहेत. तों एक भयंकर गोळा आंगावरून येऊन पडला आणि तो पाहून हंसत हंसत आणी तेथेंच उभी आहे तों शीसिंहाचें आपल्या आंगास स्पर्श करून भिंती मारिली. व आपल्या अंगाचें चिरें आंग अगदीं आच्छादून, चिरवळ आपल्या मरणास सिद्ध झाला. परंतु तेथें चिरवळ अतिशय असल्यामुळें तो गोळा न फुटतां तेथेंच रुतून राहिला. अशीं किती एक शौर्याचीं कृत्यें चालली आहेत, तों दोन प्रहर झाली. अन्न नाहीं. पाणी नाहीं. विश्रांती नाहीं. साद्य नाहीं. या मुळें दोन्हीं पायदळें अगदीं थकून गेलीं. आणि सैन्यांनीं ही आपला युद्ध व्यवहार सोडिला. तों इतक्यांत चहूं कडून दणदणाट ऐकूं येऊं लागला. दोहींकडील घोडेस्वार एकमेकावर येत आहेत असें थोड्याच वेळांत मस्तकांस्या नजरेस आले. वाद्यांचा एकच गजर होऊन गेला. लक्षावधी घोड्यांच्या दणदणाटानें पृथ्वी थरथर कांपत आहे असा भास झाला. हा देखावा इतका भव्य व आणीबाणीचा होता कीं, दोन्ही सैन्यें तिकडे पहात उभीं राहिलीं. सर्व निरव तस पडल्यामुळें सर्वांच्या आंगाच्या आगदीं उत्सुकतेनें हजारो घोडेस्वार पहिल्या तडाक्यासच धुळीस मिळाले. कि तकडे त्यांच्या आरोळ्या, घोड्यांचीं किंकाळणी, व तलवारीचे लखलखाटानें चारी दिशा आपून गेल्या. सूर्य अस्तास चालला तरी लढाई सं

पेना. रात्र पडली. एक: पाठीमागून एक असे तारे उगवूं लागले. चंद्रोदय झाला. इतक्यांत लढाई थांबत चालली. कारणकीं, दुर्वीर्याचे घोडे स्वार व हुनेक समरंगणीं पडले. मग त्यांच्याने शत्रुपाशीं टिकाव धरवेना. आपला पराभव झाला आतां काय करावें, ही दुर्वीर्यास मोठी काळजी पडली. सुमारें एक प्रहर रात्र झाली. पुष्कळ विचार करून आपल्या सेनेस एकदम परत स्वदेशीं जाण्याचा मार्ग क्रमण करण्याचा हुकूम दुर्वीर्यानें दिला. आज पर्यंत जय मिळवून आतां स्वदेशीं जाणें हें तर एकीकडेच राहिलें. परंतु शत्रूचे हातीं सांपडून आपला सर्वस्वीं विध्वंस होणार हे विचार मनांत येऊन सर्वांस मोठा खेद झाला. पण करतात काय. निरुपणें आपल्या शत्रूकडे पाठ करून मोठ्या दुःखानें त्यांणीं आपला रस्ता धरिला.

भाग दुसरा.

मध्य रात्रीचे समयीं चहूंकडे निवांत असल्यामुळें हलकासा आवाज झाला तरी मोठा शब्द होतो. मग ते समरंगणीं पडलेले लक्षावधी लोक चेरवलांत उघड्यावर तळमळत असतां, दयानिधि परमेश्वराचा धांवा करून करुणास्वर काढीत असल्यामुळें ती रात्र भयंकर दिसूं लागली. तशांत तें सैन्य जावेळीं त्यांस सोडून जाऊं लागलें तेव्हां ~~त्यांचे दुःख~~ ~~[illegible]~~ त्या बिचाऱ्यांचे मनांत अनेक विचार येऊं लागले कीं, हे आपणास परदेशीं अशा संकटसमयीं सोडून जाणार. आपण शत्रूच्या हातीं सांपडूं. ते आपले हाल हाल करून प्राण घेतील. ~~[illegible]~~ आपलीं मुलें बाळें घरीं काय करितील, त्यां

चें पालिमक्षण कोण करील. हेच विचार त्यांचे मनांत येऊन ते अधिकच करुणास्वर भाकूं लागले. पहावें लढाई किती भयंकर आहे. हजारों लोकांचे गळे कापून लोभी लोक आपला हेतु तडीस नेण्यांत वैभव मानितात, हें किती लाजिरवाणें आहे! कोणाचे हात पाय तुटून पडले आहेत. कितीएक घोड्यांच्या लाथे खालीं जखमी होऊन वेडे विद्रूप झाले आहेत. कितीएक या दुःखांतून लौकर सुटावें म्हणून आपल्याचे हातानें आपल्या जखमा फाडीत आहेत. कितीएक आपल्या मुलां बाळांची आठवण करून आक्रोश करीत आहेत. कितीएक अन्न अन्न थंडी थंडी करून प्राणोत्क्रमण करीत आहेत. या सारिखा दुसरा कोणता देखावा अतिशय भयंकर असेल बरें?

इकडे दुर्वीर्याचें सैन्य निमुटपणें मोठ्या रागानें व दुःखानें पाऊल उचलीत चाललें होतेंच. स्वदेशीं सुरक्षित पोंचण्याची त्यांची आशा तुटून गेली होती, इतक्यांत शत्रूचे घोडेस्वार पाटलाग करीत आले कीं काय? असें टकमक इकडे तिकडे पहात आहेत. ~~असें तें आपल्या डोळ्यांनीं पाहत आहेत असें त्यांस दिसून येई. अशी त्या सैन्यांत मोठी दहशत पडून गेली होती.~~ ~~पुढें मार्गांत~~ तों एक मोठी नदी दुथडी भरून चालली आहे, ~~ह्यांतून आतां स्वार अगदीं खचून गेली~~. दुर्वीर्य आपल्या सैन्यासुद्धां नदीचे कडेनें घेऊन चालला तों थोडक्याच वेळानें सुवर्ण पुराच्या रस्त्यास येऊन मिळाला. हें त्याचे लोकांनीं पाहतांच त्या~~च आनंद कोठें मावेना~~ सर्वांस मोठा धीर येऊन उल्हास झाला. चहूंकडे आनंदाचा पुकारा होऊं लागला. आपसांत आपल्या ~~सेनापतीचे~~ लोक गुण गाऊं लागले. याप्रमाणें चाललें असतां दुर्वीर्य त्याच मार्गानें खालीं होऊन ~~व्या~~ सैन्याच

त्यागें सोडिलें होतें त्याच्याच पिछाडीस पुनः आला. ~~आणि त्यांस मोठें सैन्य आणिलें~~. यांत दुर्बीयोनें पहिल्यानें मागें परतण्याचा आविर्भाव मात्र दाखविला. परंतु त्यांचा उद्देश इतकाच कीं, ती जागा लढाईस चांगली नसल्या कारणानें आपले लोकांस त्याणें दुसऱ्या रस्त्यानें नेऊन सुवर्णपुर व तें सैन्य यांच्या मध्यें येऊन वेढा दिला.

अरुणोदय होतांच शत्रूचें कपट मेनकावतीच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें आता प्रसंग कठिण आहे असें तिला वाटलें. ~~[illegible] आलें तेव्हां तिणें पाहिलें तेव्हां~~ ती मनांत किंचित् ही न डरतां शत्रूच्या ~~दुसऱ्या~~ सैन्यांतूनच आपला रस्ता तलवारीनें साफ करण्याचा तिणें विचार केला. पुनः त्या तीक्ष्ण शस्त्रांच्या झणत्कारानें उभय पक्षांतील ~~इतके~~ लोक समरंगणीं पडूं लागले. या प्रमाणें मोठ्या शौर्यानें व हट्टानें झगडत झगडत मेनकावती शत्रूच्या सैन्यांत घुसून सुमारें मध्यभागीं येऊन पोंचली, तों तिच्या घोड्यास मोठी जखम लागून तो मरणाच्या वेधनेंत बेफाम झाला ~~व~~ एकाएकीं उधळून शत्रूच्या भरसैन्यांत जाऊन तुटून पडला. ~~[illegible]~~ तों दुर्बीयोचा मुलगा दुर्मति याणें एकाच तलवारीच्या घावानें तिच्या घोड्याचा शिरच्छेद केला. ~~आणि~~ मेनकावती ही समरंगणीं पडली.

आपली राणी गेलीस पाहून इकडे मोठा हाहाःकार झाला. ~~सर्वांनी~~

~~शेवटें मार्गी मळालें~~. पुढें पाहतात तों शत्रूचें सैन्य ~~अपरिमित~~ पसरलें आहे. मागें दृष्टी टाकितात तों हजारों लोक एका ओळीनें पडले आहेत. उदासीन पणानें इकडे तिकडे पहात आहेत तों अपरिमित सैन्य भयंकर-आरोळ्या देत आहे. व समरांगणांत शिरत आहे. असें त्यास दिसूं लागलें. व हें आपलें शत्रूचें सैन्य आपला नाश करण्यास येत आहे, तर आतां जीव जावो अथवा राहो. निकरानें त्यांज पाशीं समर करण्याचा निश्चय करून त्यांणीं तरवारी सरसाविल्या. परंतु थोडक्याच वेळानें त्यांच्या नजरेस आलें कीं, आपला राजा चंद्रकांत आपल्यास मदत करण्यास येत आहे. हें पाहतांच त्या शूरांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले. व चंद्रकांत, चंद्रकांत, असा एकच चहूंकडे गजर होऊन गेला. प्रातःकाळीं जेव्हां चंद्रकांतास बातमी लागली कीं, शत्रूनीं आपल्या सैन्यास अगदीं वेढून टाकिलें आहे. तेव्हांच त्याणें आपले सर्व मांडलिक राजे बरोबर घेऊन रणाचे साह्यास येण्याचा निश्चय केला, आणि अशा संकट समयीं आपल्या लोकांस येऊन मिळाला. मेनकावतीची अशी दशा झाली हें ज्या वेळीं राजानें ऐकिलें तेव्हां त्यास फारच दुःख झालें. अनेक विचारांनीं पूर्वीच त्याचें अंतःकरण अगदीं गढून गेलें होतें. त्यांत मेनकावतीचें जाणें हें त्याच्या दुःखावर डाग झाला. एवढा गंभीर राजा पण ~~त्याचीं दुःखाचे उमट~~ त्याच्या अंतःकरणांत मावेनात. आपली प्रियपत्नी आपणास टाकून गेली. त्या सुकुमार सतीचे दुष्टांनीं हालहाल करून प्राण घेतले असतील असें त्यास वाटलें. आज थोडक्याच वेळा पूर्वी जी आह्मी सुखानें नांदत होतों, त्या आह्मांवर दुःखापकाळीं परमेश्वरानें कसा घाला घातला. आतां सोमकांताची दशा काय होईल

असें अनेक प्रकारें दुःख आठवून राजा शोकार्णवांत बुडून गेला. ~~प्रसंगे न~~
~~न्हव [illegible] मांडलिक सर्व होते त्यांनी त्याचें सांतवन करण्यास आ~~
~~रंभ केला.~~ सर्वांनीं मोठी विनयपूर्वक प्रार्थना केली कीं, आपणच धीर गा
ळाल तर मग अशा संकट समयीं आमचें संरक्षण करण्यास कोण आ
हे. प्रसंगावर नजर देऊन आपण आपलें दुःख शमन केलें पाहिजे. प्रार-
ब्धीं असेल तें भोगिलेंच पाहिजे. त्यास उपाय नाहीं. संसार हें केवळ ही
दें स्वप्न आहे. मुलें बाळें हीं आपलीं कोणी नाहींत ~~सर्व मायाजाल आहे. या~~
~~[illegible]~~ राणी साहेब सम
रंगणीं अवर्णनीय चातुर्य दाखवून गेलीं, त्यापेक्षां ~~त्यांची कीर्ति सर्व~~
काळ जगांत राहील. ~~असल्या पुरुषांनें चिरंजीव [illegible] त्या सारिखी कीर्ति~~
~~मिळवावी [illegible] या जगांत राहून [illegible] नाहींतर हजारो किडे अन्य~~
~~ही जन्मास येऊन मरत नाहींत काय. राणी साहेब~~ कीर्तिरूपें या जगां
त जिवंतच राहतील. अशा अनेक विचाराच्या गोष्टी सांगून त्यांचें कां
हींसें शांतवन केलें. असो. राजानें तें सर्व दुःख विसरून हा भयंकर समय-
कसा तरी टाळला पाहिजे म्हणून ~~[illegible] होऊन लढाई करण्याच्या त~~
~~यारीस लागला. या प्रमाणें थोडक्याच वेळानें पुनः ती भयंकर लढा~~
~~ई [illegible] चाली, आणि~~ मोठ्या निकरानें लढाई चालली ~~आहे~~ तों दुर्बीर्या-
च्या लोकांनीं पलायन करण्यास आरंभ केला. शत्रूची अशी दशा पाहून
चंद्रकांतानें ती आनंदकारक बातमी आरूढ द्वारें स्वर्णपुरास पाठवि
ली. आतां चंद्रकांत त्यांचा सर्वस्वी विध्वंस करणार इतक्यांत ते मागा
ची मांडलिक राजे एका मागून एक या प्रमाणें ~~आमच्या~~ शत्रूस जाऊन
मिळूं लागले. या प्रमाणें थोडक्याच वेळांत सुमारें आठशें लोकां शिवा

व बाकीचें सर्व सैन्य दुर्वीर्यास जाऊन मिळालें.

इकडे चंद्रकांताचा जय होत आहे व शत्रूचें सैन्य दाही दिशा पळत आहे, ही बातमी जेव्हां सुवर्णपुरास येऊन पोंचली, तेव्हां तेथील आनंदास काय विचारावें. त्या बिचाऱ्या लोकांस परचक्र हें कित्येक पिढ्या माहीत ही नव्हतें. सर्व काल आनंदांत व सत्कृत्यांत ते घालवीत असत. ही बातमी जेव्हां त्यांणीं ऐकिली तेव्हां ~~एकच आनंदमय होऊन गेले~~. तो मोठा उत्साहाचा दिवस मानून चहूंकडे गुढ्या उभारिल्या. आपल्या विजयी सैन्यास सामोरे जाण्या करितां थोरथोर लोक सुंदर पोशाग करूं लागले. लोकांचे थवेच्या थवे देवालयांत जमून हें अरिष्ट चुकविल्या बद्दल ते ~~त्याचे~~ गुणानुवाद गाऊं लागले. राजवाड्या सन्निध चौघडे, तुतुंब व दुसऱ्या मंगल दायक वाद्यांनीं दिशा भरून गेल्या. ~~नाच, बैठका, तमाशे, यांनी सर्व होऊन गेली~~ या प्रमाणें आनंद चालला असतां थोडक्याच वेळानें वीरसिंह राजाचा मुलगा ~~व वीरसेन सेनापति~~ हे राजास सामोरे जाण्या करितां निघालें, ~~वीरभद्र व वीरसिंह~~ रत्नजडित अंबारींत हत्तीवर बसले, होते. त्यांच्या मागून न्यायाधीश, प्रधान, मंत्री, हे ही अंबारींतच होते. कितीएक पालख्यांत, कितीएक घोड्यांवरून चालले होते. पुढें नाच चालला आहे. छडीदार भालदार ललकारताहेत. तुतुंब झडताहेत. वरून ~~सुंद~~ स्त्रिया फुलांचा वर्षाव करीत आहेत. या प्रमाणें ती स्वारी मोठ्याथाटानें चालली, आणि शहरा बाहेर येऊन डेरे दिले.

इकडे मांडलिक राजांनीं विश्वास घात केला, हें पाहून चंद्रकांत मोठ्या विचारांत पडला. परंतु मनांत किंचित् ही न भितां समरंगणीं त्यां दुष्टांबरोबर युद्ध करून प्रजेचें संरक्षण करण्यांतच आपला देह अर्पण क

रण्याचा त्याणें निश्चय केला. आणि त्याणें राहिलेल्या लोकांस आपणापा शीं बलावून त्यांस सांगितलेंकीं, ज्यांस आपले प्राण संरक्षण करणें असती ल त्यांणीं एकदम शत्रूस जाऊन सामील व्हावें, ~~[illegible]~~ मी तर या समरंगणांत देहत्याग करण्याचा निश्चय केला आहे. या प्रमाणें राजानें त्या लोकांस जीव बचावण्याची युक्ति सांगितली. परंतु तसें करण्यास एकाचें ही मन वळेना. सर्वांच्या नेत्रांतून अश्रुपात होऊं लागले. कंठ भरून आल्यामुळें बराच वेळ त्यांच्या तोंडांतून शब्द निघेना. नंतर त्यांणीं राजास हस्त जोडून विनंती केलीकीं, महाराज, आह्मीं आपलीं मुलें आहों. आपण आज्ञा करालती आह्मांस शिरसा मान्य आहे. परंतु आह्मीं आपले चरण सोडून कोणीकडे जावें. असा त्यांचा ही दृढ निश्चय पाहून तो शूर चंद्रकांत आपल्या लोकांस घेऊन त्या सेना समुद्रांत शिरला. एकदम चहूंकडून शत्रूनीं त्याला गांठिलें. अशा प्रसंगीं तो ज्या घोड्यावर बसे, तो तो घोडा जखम लागून पडे. या प्रमाणें पांच घोडे मेले. आपणास एक गोळी लागेल तर आपण या व्याधींतून सुटूं. असें त्यांस वाटे. आत्महत्या करावी, तर महत्पातक आहे. हें ही मनांत येई. नंतर कांहीं वेळानें निराश होऊन चंद्रकांत हातांत नागवी तलवार घेऊन शत्रूच्या तोंडावर धांवून जात आहे, ~~तो पाठीं आगे कितीएक घोड्यांच्या टापांचा शब्द त्याच्या कानीं पडला ते शत्रु कीं काय या विषयीं तो विचार करीत आहे, तों ते पांचे स्वार येऊन ठेपले. त्यां पैकीं एका [illegible]~~ पुढें होऊन राजाचे कंबरेस एकदम मिठी मारिली. ~~[illegible] राजाणें ही आपला [illegible] [illegible] आहे [illegible]~~

[illegible] आणि सैन्यांनीं [illegible] देऊन [illegible] विशेष हे. राजाशी या प्रमाणें स्थिती पाहून [illegible] आपल्या [illegible] आम्हीं [illegible] [illegible] आम्हीं तुझा कोणता अपराध केला [illegible] आम्हीं [illegible] तर, कृपा करा, [illegible] आम्हीं [illegible] होईल [illegible] चंद्रकांतें [illegible] केलें. [illegible] राजास विनय पूर्वक प्रार्थना करून म्हणाला कीं, महाराज, आपली प्रजा रस्त्यावर डोळे लावून तटस्थ वाट पहात उभी राहिली आहे, [illegible] तरि आतां आपण तिकडे गेलेंच पाहिजे. या प्रमाणें आपल्या सेनेचा व सेनापतीचा फारच आग्रह पाहून चंद्रकांत त्यांची शेवटची सलामी घेऊन मागें परतला.

इकडे वीरसिंह, गांवा बाहेर डेरे देऊन आपल्या प्रियाची वाट पहात होताच तों तिकडून कांहीं घोडेस्वार उधळत येत आहेत, अ

सें त्याचें पाहिलें. जवळ येतांच आपला पिता [illegible] कळल्याबरोबर धांवत धांवत जाऊन त्यास आलिंगन दिलें. चंद्रकांताचे कपडे रक्तानें आणि चिखलानें भिजून [illegible] होते "आई कोठं आहे" ह्मणून वीरसिंहानें लागलीच चौकशी केली. तें ऐकतांच रा जाचा कंठ सद्गदित झाला; आणि ह्मणाला, बाबा, ती आपणास टाकू न गेली. ते शब्द वीरसिंहाचा हृदयांत बाणासारिखे टोंचले. एक शब्दही न बोलतां तो मूर्छा येऊन धाडदिशीं जमिनीवर पडला. मग त्या आ कांतास काय विचारावें. तें ऐकतांच सर्वांच्या हृदयांत धडकी भरली. सर्व आपला व्यवहार सोडून तेथें जमले. शीतोपचार करून राजपुत्रा स सावध केला. ~~[illegible]~~ कोणास ही तें दुःख आवरेना. ~~[illegible]~~ एकच कल्होळ होऊन गेला. चंद्रकांतानें आपल्या पुत्राच्या गळ्यास मिठी मारि ली आणि ह्मणाला, बाबा, आतां शोक पुरे कर; ~~[illegible]~~. तूंच असें दुःख करशील, तर सोमकांत तुझा धाकटा भाऊ काय बरें करील? आह्मांकडे पहा. गत गोष्टीचा शोक करून ~~[illegible]~~ हांशील? ~~[illegible]~~ राजपुत्र ~~[illegible]~~ मोठ्यानें ह्मणाला, "आई" तूं आपल्या मुलांस टाकून कां ग गेलीस. आतां मुला, ह्म णून मला हाक कोण मारील. आई, आह्मीं त्याचा तुझा अपराध के ला. सोमकांत तुझा प्रिय बालक या तवर तरी तूं इतकी निर्दय कां बरें झालीस. ~~[illegible]~~ ? ~~[illegible]~~ मी दुष्ट तुझा अंतर वैरी कसा झालों. ~~[illegible]~~

~~होउं नये ते जा तूं आतां करिन येऊन आतां मम दोघांचें भेटणार,~~

असा विलाप करीत आहे. तों पुनः कंठ भरून आला. ~~हृदय मकरंदें झा~~ ~~लें~~ डोळ्यां पुढें अंधारी आली. आणि पुनः मूर्छा येऊन जमिनी वर पडला. मुलाची अशी दशा पाहून चंद्रकांतास ही गहिंवर आला. पु नः राजपुत्रास शीतोपचार करून शुद्धी वर आणिला. मग चंद्रकांता नें त्याला मांडीवर घेतलें; आणि हातानें तोंड कुरवाळून ह्मणाला, बाबा, आतां शोक पुरे कर. असें करून आतां वृद्धापकाळीं मला दुःख देऊं नको. परमेश्वर आपणा वर कोपला त्याला उपाय नाहीं. सर्व दिवस-सारखे कसे येतील. जगांत सुख दुःख आहेत. या प्रमाणें अनेक न हेनें त्याणें पुत्राचें शांतवन केलें. शहरांत ही बातमी पोंचतांच, स वर्ण पूर शोकानें व्याप्त झालें. सर्वांचा उल्हास गेला. ~~तो सर्व समारंभ बिलकुल नसें लागला~~ त्या सुंदर शहरास मृत्यु कळा आलीसें दि सूं लागलें. इतक्यांत राजे साहेबांची स्वारी शहरांत आली, ~~असें~~ ~~भालदारांच्या ललकारण्या वरून आणि शिंगांच्या आवाजा वरून स~~ ~~मजून आलें~~, त्या ~~अधिपतीचें~~ [चेहरा पाहून?] म्लान वदन पाहून सर्वांस मोठें दुःख झालें. आणि ते सर्व राज सभेंत येऊन पोंचले,

~~राजे साहेबांची स्वारी~~ सभेंत येतांच समरंगणांतून सर्व सेनेच्या ना शाची बातमी घेऊन जासूद आला. तरी राजानें धैर्य न सोडितां आप ल्या अष्टप्रधानादि लोकांस सांगितलें कीं, तर कदाचित् तुमचें साह्य म जला आहे, तर अद्याप परमेश्वर आपणावर कृपा करील, यांत कांहीं संशय नाहीं. परंतु ते दुष्ट लोक आपल्या मतास प्रतिकूल आहेत, असें थोडक्याच वेळांत दिसून आलें. तो दुर्वीर्य महान् कपटी, त्याणें

वींहू त्या लोकांस त्यांनी देऊन तृप्त केले होते. या दुष्टांनीं विचार के-
ला कीं, चंद्रकांताला आतां पराभव झाला आहे. व याच्या राज्यांत आपले
हेतु तडीस नेतां येत नाहींत, त्यापेक्षां दुर्वीर्य राजा अमरव्यानें मग हें
राज्य आपलेंच. ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ आपल्या हितार्थ आपला देश धुळी
स मिळविण्याची त्यांणी युक्ती योजिली. राजास ~~[illegible]~~ फार ज्ञान
असे. त्याणें या दुष्ट लोकांचे सर्व उद्देश जाणिले. आणि त्यांस सांगि
तलें कीं, हें राज्य मला माझ्या वैभवाकरितां नको. सर्वांस आनंद-
आहे. तरच राज्य चालविण्याची गोडी, ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ माझ्या प्रजेच्या हितार्थ हें राज्यतर का
य? परंतु आपला प्राण ही अर्पण करण्यास मी सिद्ध आहें. असें
अशीं बोलणीं चालली आहेत तों दुर्वीर्यानें सर्व सेनेसह येऊन न
गरास वेढा घातला, ही बातमी ऐकल्यांत येऊन पोंचली. इकडे मे
नकावती आपल्या सैन्यांस येत असतां दुर्मतीनें तिला मूर्छित पाडिलें,
हें मागें सांगितलेंच आहे. नंतर तिला सावध करून दुर्वीर्याजवळीं घे
ऊन गेले. तूं कोण आहेस असें त्याणें विचारितांच तिणें उत्तर केलें कीं,
मी राजपत्नी आहें. जुलुमी लोकां पासून आपले प्रजेचें संरक्षण करी
त असतां परमेश्वर आम्हांवर कोपल्यामुळें या संकट्यांत येऊन पड
लें आहें. तें ऐकतांच त्याला मोठा राग आला. आणि तिला कारागृहां
त नेऊन ठेवण्याविषयीं हुकूम दिला. बिचारी करते काय? वाघाच्या ना
कीरा गाय सांपडावी तद्वत् तिची अवस्था झाली. तेथें अन्न पाण्या

शिवाय तळमळत राहाणें तिला भाग पडलें. तेव्हां तिला तिच्या प्रिय बा
ळकाची आठवण झाली, आणि करुणास्वर काढून ह्मणूं लागली, "बा,
सोमकांता, तूं कोठें आहेस. तुला केव्हां पाहीन. मी तुझ्या वांचून मा
झा एक क्षणही जात नसे. तो आतां घटिकांच्या घटिका, प्रहरच्या प्रह
र, दिवसच्या दिवस हीं [illegible]. मी तुझ्या शिवाय कशीरे घालवेन.
देवा, मी तुझा असा कोणता अपराध केला बरें. की अशी मायलेकरां
ची तूट कशीरे पाडिली. हे देवा, आमचे सर्व अपराध पोटांत घालून आ
तां क्षमा कर. तूं उदार आहेस. [illegible] आह्मीं तुझीं लेंकरें दुःखानें
पीडिलों आहों. [illegible]
[illegible]. या प्रमाणें
विलाप करीत भर दोन प्रहरीं, उन्हानें तळमळत भेनकावती पडली
होती. अन्न नाहीं. पाणी नाहीं. या मुळें घशास कोरड पडली. पहा ब
रें जिचें [illegible] ऐष आरामांत मिष्टान्नाचें भोजन [illegible]
[illegible] तीनें आतां भाकरीच्या तुकड्या साठीं, आणि पा
ण्याच्या घोटासाठीं तळमळतच पडावें काय? परमेश्वराची लीला अद्भु
त आहे. तो एका क्षणांत राजाचा रंक आणि रंकाचा राजा करूं शकेल.
[illegible]. आपल्या प्रिय
पतीची अवस्था काय झाली असेल [illegible]
[illegible]
सें [illegible] इतक्यांत लांकडाच्या करोट्यांत कांहीं पाणी व हातांत दो
न भाकरीचे तुकडे, घेऊन एक मनुष्य तेथें आला. बिचारी काय क
रते. अतिशय भूक लागल्या मुळें [illegible]

ग्रंथी [illegible] त्यांतील थोडासा तुकडा राखावून विलाप करण्याचे ठेवलें, पुढें [illegible] फार कठीण असे [illegible] विचार केला कीं, [illegible] सखर्ण पुगास [illegible] व [illegible] त्यामध्ये [illegible] पाहून [illegible] हें [illegible] सफल न असे कीं, [illegible] [illegible] कारण [illegible] सर्व [illegible] [illegible] आपली [illegible] होऊन [illegible] आपण [illegible], असा विचार करून शिंपी [illegible] सखर्ण पुगास केलीं.

[illegible] मनकाव ती काळाच्या [illegible], तेव्हां त्या राज कुटुंबास भेटली, तेव्हां त्याचा आनंद [illegible] आनंद [illegible] कांहीं वेळ आनंदांत गेल्या नंतर मेनकावतीनें आपला येण्याचा उद्देश त्यांस सांगितला कीं, दुर्वीर्य तुमच्यापाशीं सर्व मजबूद किल्ले, दर वर्षास ९ लक्ष रुपये खंडणी, शिवाय या लढाईचा सर्व खर्च मागत आहे. परंतु यांपैकीं एकही उराव कबूल [illegible] नाहींत, असें मेनकावतीनें आपलें मत ही सांगितलेंच [illegible] केलें. त्याप्रमाणें [illegible] [illegible], आपल्या कुटुंबास सोडून [illegible] राजास [illegible] सांगितें [illegible] आपला हा [illegible] नाहीं. त्या पैसा आपण [illegible] तयारी केलीच आहे. नंतर मी रात्र त्या

~~मच कुंपानें अर्धांत प्रसविली~~ [illegible]

~~[illegible]धात काय झाल्या नंतर, राणी,~~ आपल्या परत जाण्याच्या तया-
रीस लागली, हें पाहून सर्वांस मोठें दुःख झालें. कित्येकांनीं आणखी
रत न जाणें विषयीं तिजपाशीं फारच आग्रह धरिला, परंतु [illegible]
स धाना पेक्षां मरणही मला प्रिय आहे. असें तिणें सांगितलें [illegible]
लोक जमल्या मुळें एकच गर्दी होऊन गेली होती सर्वांच्या नेत्रांतून
अश्रुपात चाललेले आहेत, हें पाहून शिवाही गहिवर आला नंदकां
तही तेथें स्तब्ध उभा होता; परंतु त्याच्या चेहऱ्यावर उतरलेली दुः
खाची मुद्रा [illegible] दिसत होती. वीरसिंह ही खिन्न वदन होऊन एकी
कडे बसला होता. सोमकांताचें वय सुमारें ~~तीन [illegible] तीन~~ वर्षांचें होतें.
तो मेनकावलीच्या कडेवरच होता. ती निघतांच सर्वांस जें दुःख झालें
त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे. मग दगडा सारिखें हृदय करून ति-
णें आपल्या प्रिय लेंकरास दुर्गाच्या जवळ दिलें. ~~परंतु तो त्याणें तिज-~~
~~पास घेतला होता, तें काहीं केल्या सोडीना आणि आई, तूं कोठें जा-~~
~~तेस, मला घरोबर कोण नेत नाहींस, मी निकुशं येतों, असें बोल-~~
~~रेपाळ बोलून एकच हंबरडा फोडिला.~~ तें पाहून, मेनकावलीला ही
अतिशय दुःख झालें. तिणें त्यास पोटाशीं धरिलें. तोंडावरून हात
फिरवीला, आणि मुके घेऊन म्हणूं लागली कीं, तूं रडूं नको. मी
तुझ्या कडे लवकरच येईन, अशी समजूत करून ती निघाली. ~~[illegible]~~
~~पावलें पुढें जात आहे तों पुनः सोमकांत रडूं लागला, आणि आई~~
~~ला हाक मारून म्हणतो, आई थांब, माझें कोणी नाहीं मला~~
~~टाकून जाते, तूं मला टाकून जातेस, हें [illegible] समजेनें [illegible]~~

ळ पुढें कैसें उजाडलें, तों तेथें स्तब्ध उभी राहिली. सोमकांतास सो
डल्यांच तो तिजपाशीं थांबत बेडा, त्यास पोटाशीं धरून त्याजकडेस
हालत ती राहिली. कंठ दाटून आल्या पुढें तिच्या तोंडांतून शब्द नि
घेना. तें पाहून चंद्रकांतास आणि वीरसिंहास ही गहिंवर आला.
इतक्यांत मेनकावतीचा रथ येऊन पोंचला. मग ती कांपत कांपत
त्या जवळ गेली. सोमकांत विचारतो, आई "तूं कोणे जाणार?"
परंतु तिच्या तोंडांतून एकही शब्द निघेना. वीरसिंहाच्या गळ्यास
मिठी मारून हमसा हुमशीं रडूं लागली. तिच्या तोंडांतून शब्द नि
घेना म्हणून झालेंच तिनें रथ हांकण्यास हुकूम केला. रथ दि
सेनासा होईपर्यंत सर्वांचे डोळे तिकडे लागले होते. मग सर्व हळू
हळू कुरणांतीलच आपल्या घरीं जाते झाले.

[redacted] ही सर्व बातमी त्या दुष्ट प्रधानांनीं दुर्वीर्यास दिली. त्याचे जा
सूद जात येत होतेच. मेनकावती परत आली हें पाहून दुर्वीर्यास
आश्चर्य वाटलें. इतके त्या कपटी प्रधानांनीं आपण काहीं करीत आ
हों असें दाखविण्याकरितां पेठेंत धामधूम चालविली. तेथें येत्ये दे
खरखरी जरूर पडली तेथें मोठा बंदोबस्त ठेविला. तो म्हणाले ति
हे होते तेथें एक मनुष्य फिरकूं नाहीं. येथवर चंद्रकांत हे सर्व क
पट जाणत होता. परंतु आतां आपणास राज्य करण्याचा काहीं भ
तीत नाहीं असें समजून त्यानें तोंडांतून एक शब्द ही काढला न
(वीं. दुष्टाचे अत्याचार) शहरांत घुसण्यास आरंभ केला.

भाग तिसरा

१. प्रातःकाल झाल्यामुळें विराजनेमा [illegible] सज्जन होतेले आद
लें प्रभात कर्म आटपून परमेश्वराचें स्तवन करूं लागले. दुर्जन हो
ते ते ही संधी चांगली आहे, असें जाणून आपले दुष्ट उद्देश सि
द्धीस नेण्याचे उद्योगास लागले. शत्रु शहरांत घुसले व [illegible]
तानें आपलें राज्य सोडिलें, ही बातमी गांवांत फुटतांच सर्वांस
फार दुःख झालें. हजारों लोकांचे थव्याचे थवे राजमंदिरा सन्निध
जमूं लागले. त्या लोकांनीं आज पर्यंत परशत्रूचें तोंड ही पाहिलें
नव्हतें. मग ते आपणावर राज्य करणार हें त्यांस सहन कसें होई
ल? आपण मरे पर्यंत लढाई करण्यास सिद्ध आहों. [illegible]
आपांस समरांगणीं यावें आम्हीं त्यांचे [illegible]
[illegible] परदेशांतील लोकांचें गुलामगिरी करण्या पेक्षां मरणच
उत्तम आहे असे ध्वनि चहूंकडे निघूं लागले. लोकांचीं मनें अगदीं उद्वि
ग्न होऊन गेलीं. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रमाणें शत्रूचे [illegible] या प्रमाणें [illegible]
गर्दी होऊन गेली. आपल्या लोकांची आपणावर [illegible] भक्ति आ
हे, हें पाहून राजास [illegible] मोठा आनंद झाला. राजाचा तोंडचा एक
शब्द निघतांच सर्व लोक शत्रु बरोबर लढण्यास [illegible] तयार

र होते. परंतु तो फार विचारी असे. " आपल्या प्रधानादि थोरथोर लोकांच्या मनांतून आपण राज्य करावें असें नाहीं. शत्रूंनीं [illegible] केला असतां पुढें तरी शांतता होऊन स्थिर चालेल, अशीं ही चिन्हें दिसत नाहीं. [illegible] आपला नाश करण्यास आधीं प्रवृत्त आहेत. ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ तर आता हा राज्यकारभार सोडून गंगा यात्रेस जावें हेंच उत्तम आहे. या प्रमाणें राजानें निश्चय केला. ~~राजाचा हा निश्चय पाहून वीरसिंहाचा [illegible] लोकांनीं मनांत आणिलें, परंतु त्याणें [illegible] [illegible] पोटाची सेवा करण्या[illegible] [illegible] आहे.~~

शत्रू येऊन आपली काय दशा करितील ही सर्वांस मोठी काळजी पडली. एकच धांदल चालली आहे, तों अस्तमान [illegible]. शत्रु शहरांत घुसले. दुर्वीर्य ~~[illegible] त्याणें त्या वेळीं [illegible] केली नाहीं~~ मोठ्या थाटानें ~~[illegible]~~ राजसभेंत येण्या करितां निघालें, बरोबर सर्व सैन्य घेतलें. मागें पुढें भालदार ललकारतांत, ~~[illegible]~~ हजारों घोडेस्वार, शृंगारलेले हत्ती, पराती, मागेंपुढें चालल्या आहेत. तुडुम झडताहेत. तोफांच्या सलाम्या चालल्या आहेत. अशा मिजाशी स्वारीं स्वारी राजसभे सन्निध येऊन पोंचली. इतक्यांत ते दुष्ट मंत्री हसत हसत सामोरे येऊन महाराजांनीं ~~[illegible]~~ सिंहासनीं

साविरें. दुर्वीयांची व चंद्रकांताची ~~भे~~ मुलाखत झाली. त्याचें शांत गंभीर मुखहास्य वदन पाहून दुर्वीयास मोठें आश्चर्य वाटलें. महाराजांनीं सेनकावतीस बंधन मुक्त केलें आणि त्या त्रिवर्गा बरोबर यात्रेस जाण्या करितां आपल्या ~~लोकां~~ पैकीं बरेच ~~शिपाई~~ दिले.

प्रातःकाल होतांच महा यात्रेस जाण्याची तयारी राजवाड्यांत चालली. गांवांतील नरनारी सर्व पोंचवण्यास आल्या. आजपर्यंत ज्या प्रमाणें पालिग्रहण करून आतां आपणास राजा सोडून जाणार. हें पाहून सर्वांस दुःख झालें. मग चंद्रकांत, सेनकावती, वीरसिंह आणि सोमकांत राजवाड्यांतून बाहेर पडले. सर्व नगरी शोकानें व्याप्त झाली. गांवांतील हजारों लोक दूर पर्यंत राजास पोंचविण्यास गेले. चंद्रकांतानें त्यांस परत जाण्या करितां फार आग्रह केला. शेवटीं सांगितलें कीं, आपण माझ्यावर इतकी प्रीति करितां, हें पाहून मी फार ~~[illegible]~~ आनंदित आहें. ~~आज पर्यंत मला [illegible] आपण [illegible] केली~~. त्याच प्रमाणें हल्लींच्या राजाशीं करून त्याचे आज्ञेंत वागत जा. या प्रमाणें उपदेशपर गोष्टी सांगून त्यांचा निरोप घेतला. मग तें राजकुटुंब व दुर्वीयांनें बरोबर दिलेले शिपाई त्या दिवशीं जवळच डेरा देऊन दुसऱ्या दिवशीं पुष्कळ मजल घेऊन स्वारी एका अरण्यांत उतरली. मनुष्यें बरींच होतीं, म्हणून रानांतील जनावरांची धास्ती नव्हती. राजे साहेबांची जेवणाची तयारी होई पर्यंत हवा खात बसण्या करितां शिपायांनीं चांदण्यांत उघड्यावर पलंग घालून बिछाईत पसरली. ~~[illegible]~~ नंतर तें राजकुटुंब

तेथें हवा खात असलें सोमकांताच्या खेळण्याचें मोठें सर्वांस कौतुक वाटत असे. तो इकडे तिकडे धांवे. मेनकावती त्याचे पाठीमागें धांवत धांवत जाऊन त्यास धरून आणून राजापाशीं देई. तो मोठा सुंदर आणि चपल असल्यामुळें त्याजकडे पाहिलें असतां सर्वांस मोठा आनंद होत असे. आपलें राज्य गेलें त्या बद्दल एकाच्या ही मनांत दुःखाचा लेश ही वसत नव्हता. असो. ज्यांस सुंदर रंगमहालांत निजण्याची सवई, त्यांस थंडीत कुडकुडत पडणें ~~हें~~ फार कठिण आहे. परंतु तीं सर्व फार विचारी असत. सोम्या आनंदानें त्यांणीं तें दुःख सोशिलें. ~~मात्र सोमकांताच्या तों~~ ~~डातून कांहीं हीनवाणें शब्द निघाले असतां त्यांचा फार दुःख होत असे~~ इकडील तिकडील बोलणीं चालली आहेत तों भोजनाची तयारी झाली. त्या दिवशीं सोमकांत आई जवळ जेवला; म्हणून चंद्रकांतानें त्यास आपणाकडे हाक मारिली. मग धांवत धांवत जाऊन तो त्याच्या मांडीवर बसला. मग सर्वांचें आनंदानें जेवण झाल्यावर तांबूल घेऊन तीं सर्व निद्रिस्थ झालीं. ~~सर्वांनीं आनंदानें आ... तेथें ... केले~~.

सुमारें ~~... ...~~ रात्र उरली आहे तों मेनकावती जागी झाली, आणि आज सर्व रात्रींत सोमकांत जागा झाला नाहीं, म्हणून त्याजवर हात टाकून पाहत्ये, तर तो सुस्त पडला आहे ~~तेथें त्याला जवळ असावयाचा तो नव्हता, म्हणून ती पाहरे वाल्यांस~~ हांक मारूं लागली, परंतु कोणीं हाक देईना, हें तिला मोठें आश्चर्य वाटलें. मग वीरसिंह जवळच तेथें निजला होता, त्यास जागा केला

तो उठून सुमारें अर्धघटिका इकडे तिकडे फिरला, परंतु एकही मनुष्य त्याचे दृष्टीस पडलें नाहीं. ~~मेणेंकी~~ पलंग ही त्यास सांपडेना. मोठ्यानें आरोळ्या ठोकूं लागला, तरी कोणी हांक देईना. हें पाहून मेनकावतीच्या मनांत भलतेच विचार येऊन तिची बोबडी वळली. तिच्या तोंडांतून शब्द ही निघेना. ~~इतक्यांत उठवेना~~ आई, ह्य कांहीं तरी घात आहे, इतके वीरसिंहाचे तोंडचे शब्द तिचे कानीं पडतांच एकदम धाडदिशीं पलंगाखालीं पडली. आणि परमेश्वरा, हें काय संकट आहे! इतकें बोलून एकच हंबरडा फोडिला. मग त्या बिचारीस कांहींच देहभान राहिलें नाहीं. काळोख मोठा पडला होता तरी ती वेड्या सारिखी इकडे तिकडे धावूं लागली. ~~उ इकडे तिकडे लोळून~~ एकच आकांत केला. रानांतील भयंकर पशूंच्या किंकाळ्या कानीं पडत असत. ~~वाघ इत्यादि भयंकर प्राण्यांचे आवाज ऐकूं येत असत~~ इतक्यांत पुढें कोणी आहे कीं काय कांहीं खुसखुसलें कीं काय? असें वाटे; परंतु कोणास ही न भितां आपल्या प्रियपती साठीं मेनकावतीनें दारुण शोक चालविला. इकडे वीरसिंहानें काळोखांतून बराच शोध केला; परंतु कांहीं कोठें नाहीं, असें पाहून तो ही रडूं लागला. ती काळोखी रात्र त्यास यम स्वरूपी दिसूं लागली. मग धांवत धांवत आऊन त्यानें आपल्या आईच्या गळ्यास मिठी मारिली. ~~मग दोघांनीं ही आपले मनांत मांडिला~~ परस्परांचा शोक आवरेना. ~~परंतु आपण कोणत्या स्थितींत आहों याची वीरसिंहास आठवण झाली. इतक्यांत~~ मेनकावतीनें त्यास विचारिलें कीं, मुला, तूं नीट पाहिलेंस काय?

असें होईल तरी कसें? एका रात्रींत आपणांवर घाला करणारे या वैऱ्या
हें मला स्वप्न तर पडलें नाहींना? मला तरी ओरडून सांगूं दे; असें ह्म
णून वर उठली, आणि एकदम घेरी येऊन खालीं पडली. रडतां-
रडतां तिचा घसा अगदीं बसून गेला. तोंडांतून शब्द ही निघेना.
आईची ही दशा पाहून वीरसिंहास अधिकच दुःख झालें. परंतु
या समयीं आपण ही ओरडूं लागलों तर हिचे प्राण वांचणार नाहीं
त ह्मणून, तो स्तब्ध राहिला. आईची मान आपल्या मांडीवर घे
ऊन त्याणें अनेक तऱ्हेनें तिचें सांत्वन चालविलें. मेनकावतीनें डो
ळे उघडून पाहत्ये तों दिशा फांकल्या. मग तिला आपली खरोख
र स्थिति काय आहे, हें दिसून आलें. आपण एका भयंकर अरण्यां
त आहों, वीरसिंहा शिवाय येथें कोणी नाहीं. चंद्रसेनाचा पलंग
ही तिच्या दृष्टीस पडेना. हें पाहून तिचें अंतःकरण धडधडूं उडूं
लागलें. सर्वांगास घाम सुटला. मग निराश होऊन छातीवर हात
आपटून विलाप करण्यास आरंभ केला. ह्मणत्ये. प्रिया, आपल्या दा
सीची कांहीं सांड केली. मला अरण्यांत टाकून आपण निघून गेला,
इतकी चूक माझ्या हातून कोणती तरी झाली? माझी येथेंच मान-
कापून आपण गेला असता, तर मला कशानें दुःख होतें. सोमकां
ता शिवाय तुह्माला कसें हो चैन पडेल? त्याजवर सुद्धां आपण इ
तके निष्ठुर कशानें झालां? शिवशिव. असें दुःख भोगण्याचें माझ्या
कसें हो प्रारब्धीं लिहिलें होतें? आतां मी काय करूं. हे आई, धरि
त्री, माते, तुला तरी माझी करुणा येऊं दे; आणि मला एकदा पोटांत
घे. प्रिया, आपल्या त्या दुष्टांनीं घात करून ते निघून, तर गेले नस

तीळमा? अशी आकाशांतील कुराड आल्यावर एकदम कशी हो कोसळ लीं? तुम्ही येथें त्याणें हालकिही केले असतील; पण आह्मी अवळच असतां आह्मावर कशी हो हाक झोंप लोटलीं? शेवटचा एक गोडशब्द तरी बोलावयाचा होता? एक हांक तरी मारावयाची होतीत? आतां तुह्मां वांचून मी या जगांत काय करूं? असा विलाप करीत आहे तों तिच्या पुढें कांहीं दिसेना. कंठ दाटून आला, आणि तेथें कांहीं वेळ स्तब्ध राहिली. अद्याप पर्यंत सोमकांत स्वस्त निजला आहे, हा विचार मनांत येऊन ती एकदम उचकून उभी राहिली. वीरसिंहानें सोमकांतास उचलून तिच्या मांडीवर दिलें. आणि बोलूं लागला कीं, याजकडे पाहून तरी आतां उगाच राहा. तूंच असा शोक करशील, तर मीं काय करूं. आपणावर परमेश्वर कोपला खरा आतां शोक करूं नको. ~~मस्त्वींनें तुझें दुःख नाहींसें करतील~~. मेनकावतीनें आपल्या मुलास मांडीवर घेऊन त्याचें तोंड कुरवाळलें त्याजकडे पाहून तिला जरा दुःखांत स्वस्थ झालें खरें, परंतु सोमकांत उठेना, हें पाहून तिची कंबर अगदीं खचून गेली. मग त्यास उठविण्यास त्या उभयतांनीं फार यत्न केला, तरी तो उठेना; हें पाहून मेनकावतीनें जो शोक केला, त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे. आपला प्रिय बालक ही आपणास टाकून गेला कीं काय असें तिला वाटलें. एका रात्रींत आपणावर असा प्रसंग कशानें आला, या विषयीं तिला कांहींच सुचेना. सातदां त्याच्या तोंडा वरून हात कुरवाळून त्याचे मुके घेई. आणि ह्मणे, बा, ऊठ, तूं तरी माझा अंत पाहूं नको. अरे दुष्टानें माझें अंतःकरण अगदीं पोळून गेलें आहे. ऊठ, लौक

र तूं डोकें उघडून माझाकडे पहा. परंतु सोमकांत उठत नाहीं असें पाहून तिची अंगदीं निराशा झाली. कांहीं सुचेना. गडबड गडबड जमिनीवर लोळूं लागली. अनेक तऱ्हेनें सोमकांताकडे पाहून त्याची विनवणी करून ह्मणते. बा सोमकांता, बा [illegible], मला कसारे टाकून गेलास? या पृथ्वीच्या पाठीवर मज सारिखी कोणीं तरी दुःखी असेल काय? हा कुटुंबघात अशा स्थितींत मी कसारे सोसूं. ~~[illegible]~~ कालच तूं हसत खेळत होतास, गेल्याच रात्रीं तूं आपल्या गोडशब्दांनीं आह्मांस आनंदवीत होतास, तें आतां सर्व स्वप्नवत् झालें काय? असा विलाप करीत आहे तों टळटळित दोनप्रहर झाली. वीरसिंह ही शोक करीत एकीकडे पडला होता. आपल्या प्रियपित्याची व बंधूची अशी दशा पाहून त्याचें अंतःकरण अंगदीं विव्हळित होऊन गेलें. मेनकावतीचें ही शांतवन त्याच्यानें करवेना. अन्नपाण्या शिवाय दोघें ही तेथें दिवसभर विलाप करीतच पडली. ~~आपला प्रिय बालक, आपणास टाकून गेला व आपणास वैधव्य प्राप्त झालें हें पाहून त्या दिवशीं तिणें अतिशयितच शोक केला. आतां आपल्या प्रिय बालकास आपण सोडून जाणार हें परस्परांच्या मनांत येतांच मेनकावती त्याचें प्रेताशीं कवळून मोठ्या दुःखानें हृदय पिटूं लागली. ह्मणते बा सोमकांता, सकुमारा, वत्सा, बा सर्व आधीं वना कशीरे केली. असें रुदन करीत आहे, हें पाहून वीरसिंह ही शोकार्णवांत बुडून गेला.~~ परंतु वीरसिंहास, सोमकांता विषयीं धीर सुटेना. त्याच्या आंगांत ऊब होती. या वरून विचार करितां करितां वीरसिंहाची खात्री झाली कीं, जा प्रमाणे थे

खादा अमलांत गुंग पडतो त्या प्रमाणें हा पडला आहे. ~~नमीजा पैकीं ह्या अमली पदार्थ चारिला आहे, त्यां वेळे सिवाय उलसचयाचा ना हीं~~ परंतु जसजसा दिवस अस्तमानास चालला, तसतसा मेचकाव तीचा धीर सुटत चालला. ~~तिला~~ त्या पैकीं कांहींच खरें वाटेना. अस्तमान ~~झेल्यात्र~~ सोमकांत आंग हालवूं लागला. लागलेंच वीरसिंहानें पाणि आणिलें. कांहीं सीतोपचार केल्या नंतर सोमकांतानें डोळे उघडले. काळाच्या तोंडांतून आपणास मुलगा सांपडला, हें पाहून मेनकावतीला ~~आनंद झाला~~. मोठ्या प्रेमानें ~~श्री~~ त्याला पाजूं लागली. अतिशय भूक लागल्या मुळें कांहीं भक्ष्यार्थ शोधून आणण्या करितां वीरसिंह रानांत शिरला. बराच आंत जाऊन पाहतो, तों खाण्या जोगें एकही फळ झाड त्याच्या दृष्टीस पडेना. इतक्यांत रात्र पडत चालली. रानांतील जनावरांचे कळप त्याच्या दृष्टीस पडूं लागले. सर्वांग थरथर कांपूं लागलें. तरी जिवाचा निर्धार करून तो तेथें उभा राहिला. काळोख पडला नाहीं तोंच आपल्या आईकडे जाण्याची त्याच्या मनांत धास्ती होतीच. ~~ह्या विचारांत उभा आहे तों जवळच कांहीं खुसफुसलें. असें त्याला वाटलें. दचकून इकडे तिकडे पाहतो तों कांहीं नाहीं.~~ मग निराश होऊन मागें परतला, ~~तों थोडे थोडें [illegible]~~. इतक्यांत आपल्या उजव्या बाजूस एक निंबाचा मोठा वृक्ष आहे, असें त्याणें पाहिलें. परंतु ~~तिकडे पाहून त्याची कंबर खचून गेली~~. रात्र पडत चालली होती. ह्मणून एवढ्या मोठ्या वृक्षावर चढण्याचें धैर्य त्याला होईना; परंतु ~~आली~~ रिकाम्या हातानें तरी आईला तोंड दाखविण्या पेक्षां येथेंच मरावें, असें त्याच्या मनांत येई. ~~परंतु आई~~

~~दुसरें कसलें भरेना. या सर्वांत [illegible] एकादी सोडणें हें ती बरोबर नाहीं,~~
~~असें पुनः त्याच्या मनांत येई~~ [illegible] इकडे तिकडे पाहतो तों तीन चार
खालीं पडलेले नासके कुसके नीब त्याला सांपडले. तिकडे वीरसिं
हाची वाट पहात मेनकावती रस्त्याकडे डोळे लावून होती तों त्याणें
~~प्रथम प्रथम~~ येऊन ते नीबलिला दिले. मेनकावतीनें मोठ्या कष्टानें ते
खाल्ले. ~~सर्व दिवस भर शोक केल्या मुळें अगदीं रमून गेली होती; आणू~~
~~न [illegible] आंगला [illegible]~~ [illegible]. वीरसिंहही उपाशी तळ
मळतच, ~~[illegible]~~. पोटांत कांहीं नसल्या मुळें ~~त्याला~~
~~नीज~~ येईना. मग अनेक तऱ्हेचे विचार त्याच्या मनांत येऊं लागले.
आतां उद्यिक आपण काय करावें, आईला कोठें न्यावी, तिच्यानें
चालवेल कसें. ~~[illegible]~~? अशा अनेक
विचारानें त्याचें मन अगदीं गढून गेलें. ~~आपल्या पित्याची [illegible]~~
~~[illegible]~~. उ
जाडे पर्यंत अशा विचारांत बिचारा तळमळत राहिला. प्रातःकाल
होतांच त्या दोघांनीं पुढें कोठें तरी गांवांत जाऊन राहाण्याचा नि
श्चय केला. मेनकावतीला आपल्या पतीची आठवण होऊन परत
ती रडत बसली; परंतु आतां शोक करणें व्यर्थ आहे, असें जाणून ति
णें आपलें दुःख शमन करण्याचा यत्न केला. सोमवंशांत अशादि
गुणीलच होता. ~~आपल्या पुत्राचा अपमृत्यु [illegible]~~
~~[illegible]~~
~~[illegible] बिचारी करते काय?~~ असो. आपल्या आईक
रितां त्या दोन बिछान्या पैकीं एकादी बळकरी करून वीरसिंहानें

आपल्या डोकीवर घेतली. आणि सोमकांतास आईनें कडेवर घेऊन
दोघें मार्गस्थ झालीं. ज्यांस पालखींत बसण्याची सवय, ज्यांस उन्हांतू
न खड्यांवरून पाऊल टाकण्याचें जन्मांतही माहीत नाहीं. त्यांनां डो
कीवर ओझें घेऊन अन्न पाण्याशिवाय कांटे तुडवीत अनवाणी -
जाणें कितीबरें कठीण असेल ? असो. मेनकावतीला मध्यें मध्यें
आपल्या पतीची आठवण होऊन पाऊल उचलेनासें होई. पण सोम
कांताकडे पाहून आपलें दुःखही विसरे. तो अद्याप धुंदींत न होता. दोन
प्रहर झाली, तेव्हां एका झाडा खालीं उतरले. मग वाटेनें जमविलेलीं
फळें वगैरे खाऊन पुढें जाऊं लागलीं. आपण कोठें जातों आहों हें को
णालाही समजेना. [illegible] चार पाउलें पुढें जाऊन
मेनकावती सपसोल जमिनीवर पडे. सूर्याचे तीव्र किरण तिच्यास
कुमार आंगाला विस्तवा प्रमाणें झोंबत. पतीच्या शोकानें चेहरा
अगदीं म्लान होऊन गेला. पायांत कांटे भरले होते. ठेंचा लागल्या हो
त्या. तशांत मुलाला कडेवर घेऊन तापलेल्या खड्यांवरून मजल
मारण्याचा तर हा पहिलाच प्रसंग. पूर्वीच्या काळीं त्या राजपत्नीला
होता. या वरून तिची स्थिति काय झाली असेल हें सहज ध्यानांत
येईलच. या प्रमाणें तीं त्रिवर्ग मजल घेत असतां मेनकावतीनें -
मागें पाहिलें तर वीरसिंह बिछाना टाकून एका दगडावर आपलें डो
कें ठेऊन पडला आहे, हें पाहून ती बिचारी धांवत धांवत त्याजव
ळ आली. वीरसिंहही आपल्या आईस दुःख होईल म्हणून उठवत
नव्हतें तरी जिवावर उठून तो बिछाना डोकीवर घेतला. आणि चालूं ला
गला. परंतु पुढें दोन पाउलेंही टाकवतना. तेथेंच घेरी येऊन खालीं प

दुला. मेनकावतीला ही शोक आवरेना. मोठा दुःखाचा सुसका
रा टाकून ती परमेश्वराचा धांवा करूं लागली आणि ह्मणते "हर, हर,
हे ईश्वरा," अशा आह्मांकडे तूं डोळे झांक करतोस. मी तुझा असा
कोणता अपराध केला. माझी अशी दशा होईल. हें थोडयाच दि-
वसा पूर्वी स्वप्नीं तरी वसत होतें काय? "हे नारायणा, हे
" माझ्या प्रिय तान्ह्याला आतां तरीं दुःख देऊं नको. त्यांना चिर
जीव कर आणि मला या दुःखांतून एकदां लवकर सोडीव. हे देवा,
आतां माझा अंत ~~करेरे~~ पाहूं ~~हे कृपा घना, तुझ्या कृपे ने या नान्हे~~
~~ल्या मनुष्यांची तूं रक्षण कर ... आणि ... असीं मीडिल ...~~
~~हें~~ आतां तुला आमची करुणा येऊंदे. या प्रमाणें विलाप करीत आहे,
तों वीरसिंह शरुद्धीवर आला. मग त्या त्रिवर्गांनीं रात्र तेथेंच काढि
ली. रात्रीं मेनकावती निजली असतां, ~~...~~
~~होती, ह्मणून वीरसिंह ... तिचे पाय चेपीत बसला.~~ भयंकर रा
नांतील पशू फिरत होते, ह्मणून हातांत एक सोटा घेऊन आप
ल्या आईच्या संरक्षणार्थ सर्व रात्र भर जागत होता. अरुणोदय झा-
लें ~~...~~ पुनः तीं माय लेकरें मार्गस्थ झालीं. आणि मोठ्या सायासानें दो
न प्रहर होई पर्यंत चालली. पुढें मुळींच रस्ता खुंटला. तीं एका भ
यंकर अरण्यांत आलीं. दूर कुत्र्याचे भुंकण्याचे आवाज मात्र कानीं
पडत, त्या वरून तेथें कोणी पारधी आले आहेत, असें त्यांणीं अ
मान केलें. वीरसिंह कांहीं फळें आणण्या करितां रानांत गेला. सांप्रत
ताची प्रकृति आतां साफ चांगली झाली होती. प्रथमच तो इकडे ति
कडे रेवकूं लागला. उष्मा अतिशय होऊं लागला, ह्मणून तो अगदीं

व्याकुळ झाला होता. ~~आईच्या विचाराने "आई, ऊन फार लागत, पाय फार फार दुखू लागले, मला खावयास दे, भूक लागली, मला कडेवर घे, अशी दीनवाणी बोलणी चालली आहेत.~~ तो वीरसिंह तिकडून किंकाळ्या फोडीत येत आहे, असें ~~त्याने~~ पाहिलें. ~~चंद्रकांताची~~ वेड्या सारखी झाली. पुढें पाहत्ये तों वीरसिंहाच्या पाठी मागें एक भयंकर अस्वल लागलें आहे; त्या बिचाऱ्या जवळ शस्त्र अस्त्र कांहीं नव्हतें. मग त्याच्या दशेस काय विचारावें?

दुर्वीर्यानें चंद्रकांता बरोबर लोक दिले होते. हें मागें सांगितलें आहेच. ते लोक देण्यांत त्याचा हेतु अगदीं निराळा होता. त्यांना, महा राजांनीं असें सांगितलें कीं, तुह्मीं दुसऱ्या मुकामास राजाच्या जेवणांत अमली पदार्थ घालावे; नंतर राजास उचलून एका खाड्यांत टाकून द्यावा. आणि तुह्मीं आपल्या स्वदेशीं निघून जावें. त्या प्रमाणें त्या दुष्टांनीं काळोख अगदीं मीट पडला असतां राजाचा पलंग उचलून त्याला एका जवळच्याच कड्या वरून लोटून दिला. आणि ते स्वदेशीं निघून गेले. सोमकांताला मूर्च्छा येण्याचें कारण हेंच होतें कीं, तो रात्रीं आपल्या पित्याच्या पुढ्यांत जेवला होता. ~~असो दुर्वीर्य महाराज काय करीत आहेत ते पाहूं.~~

चंद्रकांताची रवानगी करितांच दुर्वीर्य महाराजांनीं सुवर्ण पुराचें आधिपत्य घेतलें. नवपुरी देशाचा हा मागें राजा होता. तेंच सुवर्ण पूर मिळून दोन्ही राज्यें त्याचे स्वाधीन झालीं. दुसरे दिवशीं गांवा बाहेर एक विस्तीर्ण सभा मंडप काढून गांवांतील संभावित लोकांस बलावून महाराजांनीं कचेरीचा मोठा थाट केला. आणि शाह

गांतील खजिन्या विषयीं वगैरे चौकशी चालली असतां, आग, आग, असा चहूंकडे ध्वनी उठूं लागला. वारा बराच सोसाट्यानें चालला होता. पूर्वदिशेस मोठमोठाले धुराचे लोट दिसूं लागले. उत्तरेस अग्नी चे जाळाचे लोळ आसमंतात उठूं लागले. कोठें कोठें मोठे भूकंप होत आहेत कीं काय ? असा भास झाला. लोकांच्या आरोळ्यांची एक च गर्दी होऊन गेली. भयंकर आवाजावर आवाज होऊं लागले. धुराच्या लोटांनीं चारी दिशा व्यास झाल्या. कसलें घर आणि कसलें सामान जो तो आपला जीव घेऊन ओरडत च बाहेर पडला. कोणाचीं लहान लहान मुलें, कोणाचे वृद्ध आई बाप, चालण्याची शक्ति नाहीं ह्मणून त्यांची जळून तेथेंच त्या अग्निकुंडांत आहुती झाली. त्यावरून हजारों स्त्रिया, कोणाचीं मुलें नाहींशीं झालीं ह्मणून व कोणास वैधव्य आलें ह्मणून ऊरपिटेस तेथेंच लोळूं लागल्या. कित्येकांनीं त्या दुःखांत जळत्या घरांत उड्या टाकून अग्नीच्या भक्ष्यस्थानीं पडले. कित्येक धुरांत कोंडून, कित्येकांना विस्तव पडून, कित्येक अग्नि-वेढ दिण्याच्या यत्नांत मरण पावले. याप्रमाणें त्या भयंकर दिवशीं लक्षावधी मनुष्य काळाचे तोंडीं पडले. याप्रसंगीं पाहिजे तशी मदत करण्यास दुर्वैवानें लोकांनीं फारच चांगली मदत केली. करणार काय ? परंतु यावेळीं त्याणीं जुलमाचा जो कहर केला. त्याचें या प्रसिद्ध पुस्तकांत वर्णन करितां येत नाहीं. असो. याप्रमाणें त्या सुंदर, रमणीय सुवर्णपुराची धूळधाण झाली. गांवांतील येथें लोकांचा या प्रसंगीं जीव वांचवला गेला. इकडे गांवाबाहेर महाराजांची स्वारी आपल्या अष्टप्रधानांसह होती. हा काय अनर्थ

आहे, अशी मोठी हाका हाक करून आपणास मोठें आश्चर्य झालें आहे, असें प्रदर्शित केलें; परंतु तें अंतःकरण पूर्वक नसल्या मुळें वेड्या सारिखें दिसूं लागलें. आपलें सैन्यही लोकांस त्याणें मदत करण्यास पाठविलें. इतक्यांत महाराजांनीं दुसरा त्याचाच हुकूम दिला कीं, जमल्या लोकांपैकीं थोर लोकांस एकदम कैद करावें. आरोप इतकाच कीं,- त्यांचा पूर्वींचा राजा गेल्या मुळें त्याजकडील लोकांनीं शहरास अग्नि लाविला असावा, अशा वरील अनर्थाचें कारण वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. दुर्वीर्या कडून त्या दुष्ट प्रधानास असा निरोप गेला होता कीं, आपले हेतु सिद्धीस नेण्यास त्या लोकांस पहिल्यानें भोळेपणा दाखवून अकस्मात् घाला घातला पाहिजे. तरी आपण येऊं त्याचे दुसऱ्या दिवशीं शहरास चहूंकडे अकस्मात् अग्नि लावण्याची तयारी ठेवावी, म्हणजे आपलें काम झालें. नंतर त्या दुष्टांनीं अगदीं गुप्तपणें सर्व तयारी करून असा अनर्थ केला. याप्रमाणें दुर्वीर्य, कांहीं कारण नसतां सुवर्णपुरावर चढाई करून आला. इतके उपायांनीं तेथील राजाचा छळ करण्यास त्याणें आरंभ केला कित्येक दुष्ट लोकांचीं मनें आपणाकडे ओढून घेतलीं. आणि त्यांचे मदतीनें असे भयंकर अनर्थ त्या ~~बिचाऱ्या गरीब लोकांवर आणिले. अनेक रीतीनें त्यांचा छळ करून त्यांच्या संपत्तीचें~~ हरण करून ते आपले देशीं नेऊन भरण्याचा पहिल्यानें येताच त्याणें आरंभ केला.

इकडे मेनकावली व सोमकांत एका अरण्यांत बसलीं असतां आस्वल पाठीमागें लागल्या मुळें वीरसिंह तिचा मुलगा तिजकडे धांवत येत आहे, हें ~~असें~~ सांगितलें आहेच; परंतु त्याजवळ शस्त्रास्त्र

नाहीं ह्मणून त्याचा कांहीं उपाय चालेना. आपल्या आईच्या पूर्वी आपण मरावें, ह्मणून वीरसिंह धांवत येऊन तिच्या समोर उभा राहिला. इतक्यांत अक्राळ विक्राळ स्वरूप पाहून सोमकांतही रडूं लागला, आणि तो आस्वल तीनचार उडींत त्यास धरणार इतक्यांत एक भयंकर आवाज झाला. मेनकावती दचकून इकडे तिकडे पाहत्ये तों तो आस्वल गोळी लागून रक्तानें तडफडत पडला आहे. हें परमेश्वरानेंच आपणास साह्य पाठविलें कीं काय? हा आवाज कोठून आला, आस पास कोणी नाहीं. मोठ्या आश्चर्यांत पडलीं आहेत. तों एक पारधी हातांत बंदुक घेऊन आपणाकडे येत आहे, असें त्याणीं पाहिलें. अंतःकरण पूर्वक उभयतांनीं परमेश्वराचा धांवा आरंभिला. अशा विलक्षण प्रसंगीं अवचित त्याणें साह्य पाठविलें, हें त्यांना मोठें नवल वाटलें. इतक्यांत तो पारधीही जवळ आला. त्याच्या पाठी मागून त्याचे पांच सात घोड्यावर बसून आले. आणि काहीं शिकारीचे कुत्रे ही आले. तो मनुष्य जसजसा जवळ येऊं लागला. तस तसा त्यांजकडे अधिक रोखून पाहूं लागला. जवळ येतांच त्याणें आपली बंदुक खालीं ठेविली. मेनकावतीच्या पायांस घट्ट मिठी मारिली. आणि मोठा गळा काढून ह्मणाला कीं, बाईसाहेब, आपणाला इकडे कोणीं आणिलें. आपली अशी दशा कोणी केली. हे आपल्या वीरभद्र सेनापतीचे शब्द आहेत, असें वीरसिंहानें लागलेंच ओळखिलें. मेनकावतीलाही आमचें सर्व दुःख आठवलें. तिच्यानें शोक आवरेना? वीरसिंह ह्मसा ह्मसशीं रडूं लागला. मेनकावती त्याला रडत रडत विचारूं लागली कीं, बाबा तूं आपले राज्य

मान कोठे पाहिलेस काय ? रात्रीं मीं निजलें असतां मला अरण्यांत ~~कोठें~~ टाकून गेले. त्या मेल्या दुष्टांनीं त्यांचे हाल करून प्राणतर घेतले नसतील ना ? आज तीन दिवस झाले. थांग नाहीं. आतां मी काय करूं ~~हें [illegible]~~. आजपर्यंत कसें तें ऊन तरी माहीत होतें काय ? आतां ते कोठें असतील. त्यांचें काय झालें असेल. ~~[illegible]~~. मला हें दुःख दाखविण्यास परमेश्वरानें जिवंत तरी कशाला ठेविलें ~~आहे~~ हा देवानें अकस्मात् घाला कसा ~~[illegible]~~ घातला ? आम्हीं त्या राज्याची आशा तरी बाळगली काय ? जळो तें राज्य, कोणाला पाहिजे; आम्हीं एके ठिकाणीं रानांत जरी असतों, तरी आम्हां-सारिखा कोणी सुखी नव्हता. अशी अकस्मात् ताटातूट कशी हो पडली? सर्वांनीं ही आपली राणी आहे, असें ओळखिलें. मग ते पुढें सरसावून ह्मणूं लागले कीं, तुह्मीं करितां हें काय ? प्रसंगावर नजर द्या. आपणावर परमेश्वर कोपला खरा; परंतु असें दुःख करून कसें चालेल. सोमकांत रडत आहे, त्याजकडे पहा. रडून रडून त्याचा घसा अगदीं कोरडा पडला आहे. असो. या प्रमाणें तिचें शांतवन करून ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ आणि त्या त्रिवर्गांस घोड्यावर बसवून वीरभद्र त्यांना घेऊन आपल्या घरीं जाता झाला. वीरभद्राचा पराभव झाला हें मागें सांगितलें आहे. व नंतर या जाग्या सोडदाखवूं नये असा विचार करून तो आपल्या घरीं आला. चंद्रकांतानें राज्य सोडिलें. चतुर्वीर्याला ते दुष्ट प्रधान मिळाले आहेत. असें ऐकिल्यावर परत आपल्या जाग्यावर रुजू न होण्याचा त्यानें निश्चय केला. ~~[illegible]~~

वाटलें. मग कधीं कधीं कांहीं मंडळी घेऊन मौजेनें तो शिकारीस जात असे. आणि त्या प्रमाणें मोठे संकट समयीं तो मेनकावतीला भेटला.

चंद्रकांत आणखी कांहीं दिवस राज्य करीत असता, तर वीरभद्रास मोठे आनंदाचे दिवस येणार होते. कारण कीं, वीरसिंहास वीरभद्राची कन्या सुशीला देण्याचा निश्चय पूर्वीच झाला होता; परंतु ते दिवस आतां गेले, म्हणून त्याला मोठें वाईट वाटलें. तरी झाल्या गोष्टीस इलाज नाहीं. वधुवरें जवळच आहेत. जोडा ठीकच आहे; त्यापेक्षा तो समारंभ डोळ्यां देखत एकदां उरकून घ्यावा असें त्याणें मनांत आणिलें. परंतु तो फार विचारी असे. परस्परांवर ममता आहे किंवा नाहीं हें आपल्या दृष्टीस येई पर्यंत आपला हेतु उघड करावयाचा नाहीं असा त्याणें निश्चय केला. सुशीलेचें वय या वेळेस सुमारें पधरा वर्षांचे होतें. व वीरसिंहाचें वय सुमारें अठरा एकूणीस वर्षांचें होतें. दोघे ही मोठीं सुंदर असत. आपण राजाची सून होणार आहों, ही कुणकुण सुशीलेचे काना वरून पूर्वीच गेली होती. मेनकावती आपली होणारी सासू, हें जेव्हां तिला समजलें, तेव्हां पासून ती तिच्या फार आज्ञेंत सर्वकाळ तत्पर असे. ज्या वेळीं तिच्याशीं बोलण्याचा प्रसंग येई, तेव्हां सुशीला मोठ्या नम्रतेनें हळु, थोडें, मंजुळ, असें बोलत असे. सुशीलेचें स्वरूप ही या दर्शनें मोठें अवर्णनीय असे. बांधा ठेंगणा, ठुसका, असून केतकीच्या पाना प्रमाणें वर्ण असे. मुख आल्हादकारक दिसत असे. ते

त्र मृगा प्रमाणें, अस्त्र. दंत केवळ कुंदाच्या कळ्याच आहेत की काय? असा भास होई. हस्त पादादि गोंडस व आरक्त असून वृत्ति मोठी शांत आणि गंभीर असे. तशांत यौवन दशा प्राप्त झाल्या मुळें रूशीला फार च रमणीय दिसे. असो. वीरसिंहाच्या स्वरूपा कडे पाहून रूशीला अगदी मोहित होऊन गेली होती. कारण तो ही फार सुंदर असे. त्या जवळ वि नोदयुक्त हसत हसत बोलण्याची संधी तिणें कधी ही टाकली नाही. आपले नेत्र कटाक्ष बाणांनीं त्यास घेरून मोहपाशांत घालण्याच्या उद्योगांत तिचें मन अगदीं व्यग्र होऊन गेलें होतें. त्या राज पुत्राचा क्षणभर ही वियोग तिला युगवत् होऊ लागला. शयनीं, आसनीं, हिंडतां, खेळतां, त्याची मूर्ती तिच्या डोळ्यां समोर दिसत असे. घरा बाहेर जाणें तिणें सर्वस्वीं वर्ज केलें; कारण तितका ही वियोग तिला सह न होईना. ~~बाहेर आल्याचा प्रसंग तिजवर येऊन टेपलाव तर त्याजलीच मागें परतून दारस्था एकदां केव्हां संपेल असें तिला होई~~ त्याला पाहतांच तिच्या सर्वांगास घाम सुटून ~~उसंत भडकी बसून च~~ ॥ फारच चंचल होऊन जाई. परंतु ती मोठी विचारी असल्या मुळें आपल्या मनांतील उद्देश लोकांस कळूं नये या विषयीं फारच खबरदारी घेई. रात्र आली ह्मणजे ही वैरीण च आली आहे, असें तिला भासत असे. बिछान्यावर पडली ह्मणजे त्याची मूर्ती तिच्या डोळ्यां समोर दिसत असे. जराशी डुलकी आली तर स्वप्नांत सदा तो च. एखाद्या वेळेस असें व्हावें कीं, त्या दुःखदायक विचारांत तळमळतच सर्व रात्रच्या रात्र निघून जावी. तिचें प्रीतिपूर्वक हसणें, मधुर शब्द बोलणें, सर्वकाळ समोर उभें राहणें, यांचा अर्थ वीरसिंह पूर्ण प

गें समजलें होतें. व तो तिच्यावर प्रीतिही करीत असे. परंतु त्याचें मन आपल्या पित्याच्या विरहानें अगदीं उदास होऊन गेलें होतें. सर्व काळ आपल्या आईचें दुःख पाहून तो जिवांत झुरत असे. असो. याप्रमाणें बरेच दिवस चाललें असतां वीरसिंह वीरभद्राच्या पलंगावर विचारांत पडला असतां कोणी नाहीं असें पाहून रूपशीला थांबत थांबत जवळ गेली. तिच्या पैंजणांचा झणत्कार ऐकून रूपशीला आपणाकडे येत आहे कीं काय ? म्हणून राजपुत्र मागें पुढें पाहतो. तों ती हंसत हंसत थोडी लाजत लाजत अगदीं जवळ येऊन उभी राहिली. तें पाहून वीरसिंहही उभा राहिला. तें पाहून.

रूपशीला. ऊः हुः आपण उगवयाचे कां झालें, असा आपलें काय हें ?

वीरसिंह. कां, थोर लोकांस मान नको काय.

रू॰ समुद्रांतून बुडी मारून कोरडेच निघायाला पाहायाचें, पण मी समजत नाहीं काय ? हत्तीचे दांत खावयाचे एक, आणि दाखवावयाचे एक ते ?

वी॰ पण आजचा थाटमाट कांहीं जाजती आहे.

रू॰ आकाशाचा चंद्रच हातीं आल्यावर मग जाजती कां नसावा ?

वी॰ मला यांत कांहीं समजत नाहीं.

रू॰ पुरे पुरे आतां अझून मेल्या अंत म्हणून किती पाहायाच

या प्रमाणें तीं उभयतां गोडींत गोष्टी बोलत आहेत, इतक्यांत वीर भद्राची आई बाहेर गेली होती ती अकस्मात् आली. त्यास पाहून

पंरंतु मनांत खट्टू होऊन लाजत लाजत रूशीला खोलीच्याबाहेर पडं ली. हीं झालेलीं सर्व बोलणीं लिंच आईनें खोलींतून ऐकिली होतीं. तीं वीरभद्रास सांगितलीं. त्याच्या मनांत होतेंच मग त्याणें लागलीच ल ग्नाची तयारी चालविली. मेनका व तीला वारंवार पतीची आठवण हो ऊन तिचें हृदय दुःखानें अगदीं पोळून गेलें होतें. परंतु लग्न समारंभ नाकारून वीरभद्राची हौस मोडणें हें तिला अगदीं गैर होईल असें वाट लें. वीरसिंहाच्याही मनांत हे सोहळे अशा दिवसांत भोगण्याचें नव्हतें. परंतु आईच्या आज्ञे बाहेर तो कधींही पाऊल टाकीत नसे. मग लग्नाचा निश्चय झाला. ज्योतिषी बावांस बोलावून मुहूर्त ठ रविला. मंडप घालण्याच्या तयारींत शेंकडों मनुष्यें लागलीं. व राडी आणण्या करितां मनुष्यें रवाना केलीं. या प्रमाणें लग्न स मारंभाची तयारी जारी चालली.

भाग चवथा.

अंबापुरी जरी खेडे गांवा प्रमाणेंच होती, तरी तिच्या भोंवती सुंदर बाग बगीचे असल्या मुळें फारच रमणीय दिसत असे. तशां त या लग्न समारंभानें तिला अधिकच शोभा आली होती. अनेक शहरचे वीरभद्राचे इष्टमित्र जमल्या मुळें तो सर्व गांव गजबजून गेला होता. लग्न मुहूर्त गोरज असल्या मुळें त्या दिवशीं एकच गडबड होऊन गेली होती. सभा मंडपांत फारच उत्तम काम केलें होतें. सुंदर छत देऊन झरूचे खांब करून किनखापी पडदे सोडून दिले होते. तशांत आरसे, झुंबरें, हंडया, ग्लास, यांचा एकच चकचकाट होऊ

न गेला होता, चौघडे झडत आहेत. वाजंत्री सनयांचे सुस्वर निघत आहेत, तितक्यांत कोठीवाल्यांची एकच गडबड होऊन गेली आहे; कोणी पान सुपारीचीं तबकें भरीत आहेत. कोणी आचार्यांस सामान देत आहेत. कोणी बिछाईत पसरण्याच्या उद्योगास लागले आहेत. हार, तुरे, गजरे, घालण्याची बायकांची एकच गडबड होऊन गेली आहे; तितक्यांत सुशीला रत्नजडित शृंगार करून गालांत हसत-हसत इकडे तिकडे विद्युल्लते प्रमाणें चमकत असे. त्या मायलें-करां शिवाय त्या दिवशीं चहूंकडे आनंदमय होऊन गेलें होतें. भोजन होऊन विडा तांबूल झाल्या नंतर नाच सुरू झाला. भडंग भिकाऱ्यांची दाराशीं ~~एकच~~ गर्दी झाली होती. त्याना वाडवें देण्यांत एकच लगबग उडाली होती. इतक्यांत यजमान साहेब ~~[illegible]~~ तेथें आला. तेव्हां एक भिकारी ~~तेथें आला आणि~~ वीरभद्रापाशीं कुशलवृत्त विचारूं लागला. वीरभद्रानें त्याच्या तोंडाकडे पाहिलें. मग गहिवर येऊन कंठ सद्गदित झाला. त्याणें त्याच्या पायाला घट्ट मिठी मारिली. आणि ह्मणूं लागला कीं, मी आपल्या पदरचा सेवक असून इतक्या थोड्या वेळांत आपणास कसा हो विसरूं? सर्व मोठ्या अचंब्यांत पडले. वीरसिंह ही तेथें आला. हा आपला पिता चंद्रकांत आहे, हें त्याणें लागलेंच ओळखून त्यांजकडे धांवला. ~~ही खबर सर्व लोकांत एकच गोंधळ~~ झाला. ते अमृता सारिखे शब्द कानीं पडतांच मेनकावती धांवतच तेथें जाऊन चंद्रकांतास घट्ट मिठी मारिली, आणि आपलें सर्व दुःख आठवून जो विलाप केला त्याचें वर्णन करितां येत नाहीं. असो. कांहीं वेळानें सर्वांचें ग्ला

तयन झाले. रूपालेच्या पोटांत आनंद मावेना. आणि ती इकडे तिक डे उड्याच मारूं लागली. सोमकांत ही "बाबा, बाबा" करीत धांवत आला. एवढ्या मोठ्या समारंभांत जा फक्त चंद्रकांता करितां सर्व वि रस होऊन गेले होते, तोच त्यांस अशा विलक्षण समयी अकस्मात् भेटला तेव्हां त्यांस ~~आनंद किती झाला असेल,~~ ~~मग~~ ~~[illegible]~~ त्या समारंभास हजारपट जाजती शोभा दिसूं लागली. रूनेला पाहून चंद्रकांत ~~अगदी खुष झाला.~~ मेनकावतीची मुख श्री टवटवीत दिसूं लागली. वीरसिंहाचें सहास्य वदन पाहून रूशीलेचा आनंद त्रैलोक्यांत मावेना. सर्वांस मोठें समाधान झा लें. अस्तमान होतांच लोकांचे थव्याचे थवे जमूं लागले. त्या दिव शीं त्या सभेंत इंद्रसभेचीच शोभा दिसत होती. लग्न समारंभ ही मोठ्या थाटाचा झाला. अशा समारंभांत ती रात्र निघून गेल्या वर दुसऱ्या दिवशीं वरातीची तयारी चालली.

राजाचा कडेलोट केला असतां आतां राजा येथें कसा आला ही आमच्या वाचकांस भ्रांती असेलच. तर ते दुष्ट त्याचा पलंग डोकीवर घेऊन चालले असतां ~~[illegible]~~ कालोख पडला होता. तो क डा होता खरा; परंतु राजास खालीं लोटतांच तो गडगडत वरतीच ए क मोठा पाथरीचा वृक्ष होता, त्याला अडखळला. या प्रमाणें मोठ्या विलक्षण रीतीनें संकट समयीं त्याला परमेश्वरानें हात दिला. नंत र त्या गुंगींत तो दुसऱ्या दिवशीं अस्तमान होई पर्यंत तेथेंच पडून होता. जरा शुद्धीवर येऊन पाहतो तो आपण अगदीं एकटे खोरा ड्यांत पडलों आहों, हे स्वप्न ~~पडले~~ की काय? म्हणून तो वेड्या सार

ता इकडे तिकडे चपापून पाहूं लागला. अनेक भयंकर कल्पना त्याच्या मनांत येऊं लागल्या. आपल्या प्रियपत्नीची व बालकाची काय दशा झाली असेल, ही एक मोठीच काळजी त्यास देऊन पडलेला मग त्यानें सर्व दुःख आवरून विलाप चालविला. बिचारा करतो काय. शोष लागून घशास अगदीं कोरड पडून गेली होती. तोंडांतून एक शब्दही निघेना. मग हलके हलके एक दगड धरीत तो मोठ्या प्रयत्नानें वर चढला. तों रात्र पडत चालली. जवळच एक पाण्याचा झरा वाहत होता, तेथें पाणी पिऊन डगहावर बसला. आपली मेनकावती कोठे असेल, सोमकांत काय करीत असेल, त्याची सुद्धां माझ्या सारिखीच त्या दुष्टांनीं दशा केली असेल काय? आतां मी त्यांस कोठें पाहीन. असे अनेक तऱ्हेचे विचार करून रडूं लागला. बिचारा रडतां रडतां दमला. मग तेथेंच डुलकी आली, ह्मणून डोकें खालीं करून तो बराच वेळ स्वस्थ होता. त्यास तें आपलें पुन: उघडून इकडे तिकडे पाहतो तों आपण दगडावर आहों. पण त्याला झोंप येईना. कारण, ज्यास रत्नखचित पलंगावरील पुष्पशय्येवर निजण्याची सवय त्याला थंडींत कुडकुडत पोटांत कांहीं नसून दुःखानें अगदीं अंतःकरण व्यापून गेलेलें असें रानांत दगडावर कशी निजवेल? मध्यरात्रीस पशूंच्या भयंकर गर्जनेनें त्याचे रोमांच उभे राहात. त्या पैकीं एखादें जनावर येऊन आपणास खाईल कीं काय? हें त्याच्या वारंवार मनांत येई. अशा अनेक प्रकारच्या विवंचनेंत असतां दोन घटिका रात्र उरली. राजास थोडीशी डुलकी लागली. तों स्वप्नांत मेनकावती व सोमकांत. आपण त्यांजवळ गोष्टी बोलत बसलों आहों.

असें त्याणें पाहिलें. इचकून उठून पाहतो तों कुमारी मैनकावती आणि कुमार सोमकांत, या प्रमाणें ती भयंकर रात्र गेल्यावर दुसऱ्या दिवशीं सर्व रानोमाळ त्याणें मैनकावतीचा शोध चालविला तरी ती त्यास सांपडेना. तिसऱ्या दिवशीं दोन प्रहरीं अकस्मात दोन पलंग व एक बिछाना त्याचे दृष्टीस पडला. मग तेथें त्याणें जो विलाप केला त्याचें वर्णन करितां येत नाहीं. माझा सोमकांत येथून कोठें गेला असेल? या पलंगा वरील एक बिछाना वीरसिंह आपल्या डोक्यावर घेऊन उन्हा तान्हांतून गेला असेल काय? त्याचे पाय भाजले असतील काय? सोमकांतास भूक लागली असेल. मग रडून रडून त्या लाल्यांची दशा काय झाली असेल? एखादें जनावर त्यांजवर आलें तर तीं काय करतील? असा अरण्यवास म्हातारपणीं भोगण्याचें परमेश्वरानें आमच्या कसें कपाळीं लिहिलें. या प्रमाणें अनेक तऱ्हेनें तो तेथें विलाप करीत बसला. मग निराश होऊन त्यांचा शोधार्थ पुढें चालता झाला. मिळेल तर एखादें फळ खावें, एखादे वेळेस उन्हांत तळमळत पडावें. तसेंच दुःखदायक विचारांत एखादे वेळीं रात्रीच्या रात्री निघून जाव्यात. एखाद्या गांवांत कोणास दया येऊन भाकरीचा तुकडा घातला तर घातला. नाहींतर कित्येक शिव्या देऊन रागें भरून आपल्या दारा जवळून हांकून लावीत. किती चमत्कारिक दशा ही? कीं ज्याचा जिवावर कोट्यावधि लोक आपलें पोट भरीत असत; तो एका भाकरीच्या तुकड्याला महाग व्हावा काय? आणि त्याची अशी दशा व्हावी काय? परमेश्वराची लीला अद्भुत आहे. तो राजाचा रंक एकदम बनवूं शकेल; याजकरितां कोणा जवळ कितीही संपत्ति असली, त

ी त्याचा गर्व वाळगूं नये. हें जग मुळींच नाशवंत आहे, मग संपत्तीचा-तो पाड काय? असो विषयांतर झालें; या करितां आपल्या पूर्व विषयाक-डे वळूं. या प्रमाणें चंद्रकांत शोध करीत करीत अंबापुरी मध्यें आपल्या प्रियपत्नीस भेटला. आणि नंतर मोठ्या आनंदानें वीरसिंहाच्या लग्न समारंभ केला.

ल्याप्रमाणें लग्न समारंभ आरोपल्या नंतर वरातीची तयारी होऊं लागली. चंद्रकांताचे येण्यानें सर्वांस मोठें स्फुरण झालें. असल्यामान होतांच तासे, कर्णे, वाजे, वाजूं लागले. लग्न घरांत एकच धादल उडून गेली. सर्वांनीं आपलीं जेवण खाण लवकर आटपून तयारीस लागले. कित्येक शेज पलंग तयार करूं लागले. या प्रमाणें धांदल चालली असतां असले असले लोक ही असूं लागले. हत्ती, पदाती, घोडेस्वार यांची एकच गर्दी होऊन गेली. सुंदर दारूकाम ही सुरू झालें. ~~लोकांचे भपकेदार~~ इतक्यांत नाच उभा राहिला. शेज वगैरे होऊन तो जोडा सभामंडपांत आला. मग चंद्रकांतानें उभयतांस आपल्या मांडीवर घेतलें. सुशीला आधीच अतिशय सुंदर, तशांत त्या दिवशीं भरजरीचा पोशाग करून रत्नखचित अलंकार घातले होते. या मुळें प्रत्यक्ष रतीच आहे कीं काय? असा भास होई. वीरसिंह ही राजबिंडाच, तशांत हिऱ्या पाचूचे अलंकार घालून भरगच्चीचे पोशाग केल्या मुळें केवळ मदनच दिसत असे. अशा जोड्याकडे सर्व लोक टक लावून पहात राहिले. त्या दिवशीं मंडप शोभा ~~ही विलक्षण झाली~~ होती. ~~हुंड्यांनी~~ झुंबरांचा एकच चकचकाट झाला होता. तशांत रत्नदीप ~~चहूंकडे~~ झळकत होते,

~~मुळें दैदीप्यमान रत्नांची शोभा पडली होती.~~ हार, तुरे, गजरे, गुलाब, अत्तर, यांचा एकच घमघमाट चालला होता. मधून मधून कांचेचीं कारंजीं सोडून दिलीं होतीं; त्यामुळें ही दुसरी मय सभाच आहे कीं काय असा भास होई.

असो. हार, तुरे, गजरे, पानसुपारी, गुलाब अत्तर वगैरे वांट(ल्या) नंतर कचेरी उठली. मग तासे ~~[illegible]~~ वाजण्यास आरंभ झाला. ~~[illegible]~~ मशालींचा एकच चकचकाट होऊन गेला. भालदार ल(ल)कारूं लागले. ~~[illegible] भयंकर [illegible] होऊं लागले.~~ तितक्यांत, सुंदर दारूकाम ही सुटूं लागलें. मग सर्वांपुढें ~~तोफखाना, [illegible]~~ हत्ती, घोडेस्वार, वाद्यें, ~~[illegible]~~ सर्व लोकांचा थाट, मध्यें नाचाचे ताफे ~~[illegible]~~ रत्नजडित अंबारींत बसलेला जोडा, पाठीमागें बायका, या प्रमाणें ~~[illegible] सगळें [illegible] कोणाचें [illegible] होते, परंतु सर्वांची दृष्टी हत्तीवरील अंबारींत बसलेल्या मनोहर जोड्याकडे लागली होती.~~ वाराहा ~~[illegible] [illegible]~~ [illegible] मोठ्या थाटानें वरात चालली असतां अंबिकेचें देवालयास मोर आले. देवीला नमस्कार करण्या करितां जोडा खालीं उतरला. नमस्कार करून परत अंबारींत बसण्यास आलें, आणि वर चढणार, इतक्यांत अकस्मात् भयंकर ध्वनीनें आकाश भरून गेलें. हा अनर्थ काय आहे, म्हणून लोक टकमक पहातच राहिले; तों एकच गर्दी उसळून गेली. धरा, मारा, हाणा, असे शब्द चालले आहेत, तों बहुतेक मशाली विझून गुडुप अंधार पडला. कोणाची कोणास दाद लागेना. हें काय आहे हें ~~घोडेस्वार येऊन~~ पाहतात तों, वीरसिंहना-

ही स्रशीला नाहीं. चंद्रकांताचा ही कोठें ठिकाण लागेना. एकच हा हाहाःकार होऊन गेला. मग कसली वरात, या त्रिवर्गास कोणीं नेलें यांचा कांहीं थांग लागेना. सर्वांनी रडून एकच कल्होळ केला. या प्रमाणें सर्व शोधक झाला. असो. या प्रमाणें कांहीं वेळ गेल्या नंतर सर्वांनीं परस्परांचें शांतवन केलें. आणि दुःख करीतच हळू हळू सर्व आपल्या घरीं निघून गेले.

स्रशीलेच्या मातापितरांचा मात्र शोक आवरेना. त्यांना वाटलेंकीं, आपल्या प्रिय मुलीचे सुख सोहाळे या पुढें पहावयाचे, तें सर्व आतां एकीकडेसच राहिलें. अकस्मात् कोणता शत्रु येऊन त्याणें घाला घातला हे त्यांना कांहींच समजेना. या त्रिवर्गांची दशा काय झाली, या काळजीनें त्यांचें अंतःकरण अगदीं उद्विग्न होऊन गेलें. आपल्या प्रिय मुलीचा आणि आपला आज पर्यंत एक क्षणभर ही वियोग नाहीं. आणि अकस्मात् तातातूट कशी पडली. आतां तिची दशा काय झाली असेल? अशा अनेक दुःखदायक कल्पना मनांत येऊन ती उभयतां त्रिवर्ग शोकार्णवांत बुडून गेलीं. या वेळीं सेनकावतीनें जो शोक केला त्याची कल्पना सुद्धां करणें अशक्य आहे. पूर्वींच तिचें अंतःकरण दुःखानें अगदीं पोळून गेलें होतें; तशीच चंद्रकांताचें एक दिवसाचें येणें तिला अगदीं स्वप्नवत् होऊन गेलें. इतके अरण्यवास काढून आतां तरी आपलें नष्टचर्य सरेल, असें जेव्हां तिचा प्रियपति भेटला, तेव्हां तिला वाटलें होतें, परंतु अद्याप ही ईश्वर आपला छळ चालवीत आहे, या वरून त्याचा आपणावर पूर्ण कोप आहे असें तिणें जाणिलें. आंगावरील सर्व दागिने तोडून टाकिले

आणि पूर्वी पासून दुःख आठवून तिणें विलाप चालविला, तें पाहून सोमकांत ही रडू लागला. या प्रमाणें थोड्याच वेळा पूर्वी जे थें आनंदमय होऊन गेलें होतें, तेथें आतां सर्व दुःखमय झालें. आ णि सर्वांस ती शोभा विपरीत दिसूं लागली.

दुर्वीर्य महाराजांनी स्वारी राज्यावर येतांच तें संकट दूर अ सेंच लावून दाब केलें हें मागें सांगितलें आहे. तर त्या दुष्ट प्रधाना कोठें काय होतेतें पहण्या करितां हेर ठेविले होते. लोकांवर जुलू म करण्यास आरंभ केला. त्या हेरांनी लग्नाची सर्व हकीकत राजास सांगितली. हें राजकुटुंब जिवंत असून आनंदांत आहे, असें सांगित लें तें त्याच्या डोळ्यांत खुपलें. अगदीं गुप्तपणें त्यांनीं लोक चार प्रधानां सह तेथें आण्यास तयार केले. त्या वरातींत कोणी मशालजी कोणी स भ्य गृहस्थ बाजूने चंद्रकांता जवळून चालले आणि संधि राखून एक दम वर सांगितल्या प्रमाणें घाला घातला. ओरडतील म्हणून त्यांच्या तोंडांत बोळे देऊन जवळच्या गल्लींतून बाहेर पडले. तेथें पांच घो डे तयार होते. त्रिवर्गास तीन घोड्यांवर बांधून घोडे उधळीत अग दीं आड मार्गानें चालते होऊन दुसऱ्या दिवशीं रत्नपुरास पोंच ले. त्या माधलेकरांचें मन असलीं संकटें सोसून बरेच हृष्ट झालें होतें. परंतु त्या सुकुमार रूपालेची दशा फारच काकुळत वाणी होऊन गेली. आपलीं ममताळू आई बापें प्राण देतील असें मनांत येऊन रडूं लाग ली. तिणें स्तब्ध राहावें म्हणून ते दुष्ट तिला लाथा बुक्या मारून धमे कावूं लागले. जिला सूर्याचे कोवळे किरण सुद्धां सोसवत नव्हते. ति च्यानें हे हाल कसे सोसवतील? तशांत ती लहान असल्या मुळें तिचें भ

नः कारण इतकें विचारी नव्हते; ~~तथापि ती आपल्या नवऱ्याच्या जि वास्तव आपले दुःख सर्व विसरली~~. त्या राजास एकीकडे, व या उभय तांस एकीकडे असा दोघांस कोठड्यांत नेऊन घातले. राजा जिवंत आहे हें पाहून यास मोठें आश्चर्य वाटलें. व यांतील खरी हकीकत काय आहे हें समजण्या करितां त्यांस महाराजानें पूर्वी यास ठार मारण्या करितां बरोबर दिले होते त्यांस ~~पाचारण केले~~. कारण कीं, हें भयंकर कृत्य केल्या नंतर नवखुडीस आणण्याची त्यांस आज्ञा झाली होती. हें सर्व कृत्य मोठ्या गुप्त रीतीनें झालें होतें. त्या अष्ट प्रधानां शिवाय व दु वीर्याच्या सैन्यांतील कांहीं लोकां शिवाय ~~हें~~ गांवांतील एकासही ~~हें माहीत नव्हते~~. चंद्रकांताच्या पायांत शृंखला घालून ~~व गळ्यांत व एक लंगोटी देऊन~~ ~~देऊन विसवांत~~ अगदी अंधारांत कोंडून ठेवला होता. ~~[illegible] असावें असी महाराजांची आज्ञा होती~~. ~~[illegible]~~ दिवसांस अर्धी भाकर तीही अर्धी सुधी भाजलेलीं व त्याच प्रमाणें ~~[illegible] कधीं ही पिण्यास [illegible]~~. ~~[illegible]~~ राजा मोठ्यानें रडेल ~~[illegible]~~ तर लाथा बुक्या बक्षिस द्याव्यात. या प्रमाणें सक्त ताकीद देऊन मजबूत पहारा ~~ठेविला होता~~ ~~[illegible] राजश्रीची खात्री ही येथें कधीं कधीं येऊन पाहिजे तशी नि~~ ~~[illegible] करावयाचा [illegible]~~ ~~असे [illegible]~~ तीन असामी आपल्या सेनेंतील मुख्यां पैकीं ठेविले होते. या प्रमाणें चंद्रकांताची ~~[illegible]~~ ठेविली होती.

इकडे वीरसिंहाची व सुशीलेची ही तजवीज अगदीं वर सांगितल्या प्रमाणेंच ठेविली होती. त्यांत त्यांना फरक इतकेंच

की, तीं उभयतां एके ठिकाणीं होतीं. ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ल पाहून वीरसिंहाचें मन अगदीं गडबडून जाई. एके वेळीं ती अतिशय भूक लागल्यामुळें अगदीं व्याकुळ पडली आहे, तो वीरसिंह तिला ह्मणूं लागला कीं, प्रिये, माझ्या करितां तुला हीं दुःखें भोगावीं लागत आहेत. हें ऐकतांच तिणें उत्तर केलें कीं, हीं दुःखें काय. परंतु आपणा करितां माझा प्राण जरी आतां जातो आहे तरी मी देईन. आपली मात्र अशी दशा ~~पाहून माझा जीव तिळतिळ~~ तुटतो. मी ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ अशीं बोलणीं चालली आहेत तों ~~सोमकांतास~~ आपल्या आईची आठवण झाली. मग त्यास कांहीं सुचेना. चंद्रकांतास त्याच्या बरोबरच आणिला होता, व तें त्याणें पाहिलें होतें. त्याची दशा त्या दुष्टांनीं आपल्या सारखीच केली असेल कीं काय? आपल्या आईस रडावयाला हें दुःख ह्मणून किती झालें असेल ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ आतां तिची दशा काय होईल? ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ~~होते~~. परंतु तिण त्याला ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ माझा सोमकांत काय करील? परमेश्वरा आतां आमच्या छळ ह्मणून किती करणार. ~~या [illegible]~~ ~~[illegible] आले आहे ना~~? शिवाशिवा माझ्या प्रिय सख्या ह्या आईबापाची दशा तिकडे काय झाली असेल. एकाएकीं ह्या आनंददायक समारंभांतून त्या दुष्टांनीं आह्मांवर कसा अकस्मात् घाला घातला. याप्रमाणें ~~दुःखें आठवून~~ वीरसिंह विलाप करीत बसला. हें पतीचें दुः

ख पाहून रुशीला ही हुमसा हुमशी रडूं लागली. या प्रमाणें दुःख ~~करून अमदी थकून गेल्या मुळें त्यास गाढ निद्रा लागली. मध्यरात्री~~ ~~झाली~~ ~~पुढे~~ दार वाजलें म्हणून ए कदम चपापून रुशीला ~~जागी झाली. चहूकडे एकदम जकजकाट दि सल्या सुळे मीचे डोळे अगदी दिपावून गेले~~ मग पुढें पाहते तों ~~अ~~ विक्राळ स्वरूपाचे सहा धटिंगण पुरुष ~~हातांत मशाली घेऊ~~ उभे आहेत हें पाहतांच तिचें काळीज थरथरलें. आणि त्यासवि चारूं लागली कीं, आपण एवढ्या रात्री येथें कशाला आला. ~~असा~~ क शालातें [illegible] ~~[illegible]~~ कंबरेवर दोनतीन सडकून लाथा मारिल्या. ~~इतक्यांत~~ तो ओरडत ~~उठला~~. रुशीला वेड्या सारखी झाली. तिणें एकदम जाऊन त्यांच्या पायांस घट्ट मिठी मारिली. आणि रडत रडत त्यांची विनवणी करूं लागली कीं, आधी माझा प्राण घ्या, मग त्याचे हाल करा. इतक्यांत त्यांतील दोघांनीं वीरसिंहास धरून त्याचे हात बांधूं लागले. रुशी लेनें ~~त्याच्या~~ गळ्यास घट्ट मिठी मारिली, आणि ~~मोठ्याने~~ ~~रडून~~ म्ह णूं लागली कीं, माझ्या प्रियासारख्या ~~[illegible]~~ आम्ही दोघें येथेंच आनं दानें राहूं. मला तुमचें दुसरें कांहीं नको. एवढे चुडे दान द्या म्हणजे पुरे. मी तुमचे जन्मोजन्मीं उपकार विसरणार नाहीं. ~~नाहींतर मला~~ ~~नाहींतर सोडून तरी द्या, मी भेटी शहीन एकमी~~. अशी अनेक प्र कारें तिणें ~~त्यांची~~ विनवणी ~~केली~~. परंतु त्यांच्या पाषाण हृदयास किंचित् ही द्रव आला नाहीं. रुशीलेनें मारलेली मिठी त्यांणीं सोड वून लाथा बुक्या देतच वीरसिंहास बाहेर काढिला. ~~[illegible]~~ त्या बिचारी

च्या शोकास काय विचारावें. मोठमोठ्यानीं हंबरडे फोडूं [illegible]. "प्रि
या, एकदां इकडे येऊन तरी जा. [illegible] तुसांला एकदां तरी पाहूं द्या. तु
ह्मीं जाता पण तुमची स्त्री ला प्राण देईल, हें तुह्मी कसें हो मनांत
आणीत नाहीं. तुमचाच जिवावर मी येथें सुखानें रहात होत्यें. आतां
येथें एकटी काय करूं. या प्रमाणें विलाप करीत आहे तों त्यां पैकीं ए
कानें तिजकडे धांवत येऊन त्या सुकुमार स्त्रीलेला पाहिजे तितक्या
लाथा मारिल्या. आणि चूप रहा नाहीं तर प्राण घेईन. अशी धमकी दे
ऊन दारास कुलूप ठोकलें. [illegible] तिणें अनिवार्य शोक केला. सर्व रात्रभ
र ती बिचारी ओरडत होती. [illegible] जिला जन्मां
त [illegible] दुःख माहीत नव्हतें तीच स्त्री आतां आई, बाप, भ्रता
र यां शिवाय लाथा बुक्या घेत तुरुंगात रडत पडली आहे; देवा
ची गति विचित्र आहे. विधीनें ललाटीं लेखन केलें आहे तें कधींही
चुकणार नाहीं. अन्नपाण्या शिवाय त्या बिचारीनीं सर्व दिवस घाल
विला. परमेश्वराची प्रार्थना करून ह्मणत्ये. देवा, असा मी तुझा को
णता अपराध केला. सर्वांतून तोडून मला या बंधनांत कां रे टाकिलें
स. जाचा जिवावर मी आपलें सर्व दुःख विसरून येथें आनंदांत होतें
तो माझा जिवलग स्त्राद्वां या दुष्टांनीं कसा रे नेला. आतां मी काय क
रूं. हा गुलमारा तुला समजत नाहीं काय? देवा, आतां उपेक्षा करून
[illegible]
[illegible] माझ्या प्रियाची त्या दुष्टांनीं काय अवस्था केली असेल. माझे-
आई बाप माझ्या करितां दुःख करून प्राण देतील. त्यांना दुःख देण्यास
[illegible] मला त्यांच्या उदरीं जन्म कशाला दिलें? असा विलाप करीत आहे,

मुख म्लान झालें आहे. केश विकलित पडले आहेत. नेत्र लाल झाले आहेत. इतक्यांत आपल्या दाराची कोणी कडी काढीत आहे असें तिला वाटलें. पाहते तों एक भव्य पुरुष हातांत नागवी तलवार घेऊन आंत शिरला. तो तिला यमस्वरूपी भासला. हा आपणाला कोणी तरी मारावयास आला आहे असें समजून तिला आनंद झाला. कारण कीं, आपण या दुःखांतून सुटूं असें तिला वाटलें. मग त्यास म्हणाली. हल करून मात्र मारूं नकों. तलवारीचा एकाच घावानें माझा शेवट करा, म्हणजे मी तुमची उपकारी होईन. तें ऐकून तो तिला म्हणतो कीं, प्रिये, तुला मारण्यास माझे हात कसे वाहतील? तुझ्या वरून मी आपला जीव ओंवाळून टाकीन. तूं मला माझ्या प्राणापलीकडे आहेस. इतके शब्द कांनीं पडतांच ती चाणाक्ष रूपशीला त्या दुष्टाच्या मनांतील हेतु समजली. त्याचे शब्द तिला बाणाप्रमाणें तिच्या हृदयांत टोंचले पण विचारी करते काय? मध्यरात्र झाली आहे. ओरडेल तर आसपास कोणी नाहीं. आणि हा दुष्ट तर बलात्कार करून प्राणच घेईल; अशी मोठ्या विचारांत पडली. आधींच तिचें अंतःकरण दुःखानें अगदीं पोळून गेलें होतें. ~~मग~~ एकावर एक अशीं संकटें येताहेत असें पाहून ~~तिची अगदींच कंबर खचून गेली~~. हा आलेला मनुष्य दुर्बोधीचा मुलगा दुर्मती नामें होता. रूपशीलेचें स्वरूप पाहून तो अगदीं मोहित झाला होता. म्हणून त्या उभयतांस एके ठिकाणीं ठेविलें होतें. तें त्यास आवडलें नाहीं. ~~आणि~~ म्हणूनच त्यांस निरनिराळे ठेवण्याकरितां त्याणें गेल्या रात्रीं सहा असामी पाठविले होते; व ~~आज~~ आजी स्वतः स्वारी आली.

असो. इकडे चंद्रकांताच्या ~~बंदीखान्यांतील वस्तुस्ती बद्दल~~ पूर्वी ~~च~~ सांगितलेंच आहे. त्या बिचाऱ्यानें शोक करावा ह्मणून कशाच्या. त्या जवर सर्व आकाशच कोसळलें होतें. मग तो अगदीं विरक्त होऊन संसार संबंधीं त्याणें सर्व काळजी सोडून दिली. त्याची सर्व आशा तुटल्या सारिखी झाली. इतकें त्याचे विलक्षण हाल चालले होते. परंतु त्यांतच तो संतोष मानून परमेश्वर चिंतनाकडे आपला सर्व काळ घालवीत असे. असो. ~~त्या या राज्यामध्ये~~ भांगेंत तुळस या प्रमाणें शाल्मलाक्ष ह्मणून त्याचें संरक्षण करणाऱ्यां पैकीं एक होता. त्यास या राजाची दया येऊन तो त्यास जितकें सुख देववेल तितकें देत असे. शेवटीं त्या परस्परांचे मैत्रत्व इतक्या शिखरास जाऊन पोंचलें कीं, शाल्मलाक्षानें महाराजास विष प्रयोग करून मारून ~~नंतर~~ चंद्रकांतास राजा करण्याचा बेत केला. व तो त्यास सांगितला. चंद्रकांतानें तें सर्व ऐकतांच नाकारिलें. आणि उत्तर केलें कीं, अशा हलकट उपायांनीं मी राजा होऊं इच्छित नाहीं. तसें होण्या पेक्षां मी येथेंच ईश्वर भजनांत ~~काळक्षेप करीन~~. असें केल्यास तुह्मी दुर्वांच्या वर विश्वास घात केल्या बद्दल तुह्मांस महत्पातक लागेल. याकरितां ह्मीं आहे हेंच ठीक आहे. तुह्मी हे सर्व विचार सोडून आपल्या राजाच्या आज्ञेंत वागत जा. तुह्मां सर्वांस आनंद असला ह्मणजे मी कोणत्याही स्थितींत असलों तरी मला आनंदच आहे. नंतर हाच बेत त्याणें राजपुत्रास कळविला; परंतु त्याणें ही स्पष्टपणें नाकारिला. या प्रमाणें शाल्मलाक्षास आपले विचार सोडून देणें भाग पडलें; परंतु त्याच्यानें त्यांची दुर्दशा पहावेना. ह्मणून त्याणें राजास बंदींत राखि-

त्याची बातमी सर्व गांवांत पुकारिली. पहावरें ? या उभयतां सार-
खा दुःखी या जगांत कोणी नसून ते बंदी खान्यांत अतिशय हाल
भोगीत होते. अशा निकृष्ट अवस्थेंत ही असतां त्याणें राज्य सुख
नाकारलें. कारण फक्त त्यास तें हलकट उपायांनी प्राप्त होणार हो
तें. खरोखर थोर लोक आहेत त्यांस मार्गानें किंबहुना कु
बेराची ही दौलत मिळत आहे तरी ते तुच्छ मानितील.

असो. स्वशीला बंदीखान्यांत मध्यरात्री विलाप करीत पडली असतां
दुर्मती तिजवर बलात्कार करण्या करितां आला आहे हें मागें सांगित
लें आहेच. तो येतांच स्वशीले जवळ येऊन बसला. ती बिचा
काय करते. तरी मनांत न डगमगतां मोठ्या चातुर्यानें बोलून त्या
आपल्याकडे ओढून घेतलें. आणि आतां अगदीं वे
झाला आहे, असें जाणून जवळच कांहीं लांकडें पडलीं होतीं त्यां
काय ह्मणतात असा प्रश्न केला. दुर्मती ह्मणतो, प्रिये यांस खो
ह्मणतात.

स्व० खोडे तें काय ग बाई, याचें काय करावयाचें.

दु० प्रिये, त्यांत पाय अडकविला असतां मनुष्यास पळतां
णार नाहीं.

स्व० नाहीं तें भलतेच सांगाव. कोणी कडना आपली सम
त करा वयाची ना?

दु० नाहीं नाहीं सखे, मी तुला खोटें सांगेन काय? तूं माझ्या
वाचा कलिदानकेस काय?

स्त्री० बरें त्याचें काय करावयाचें तें दाखवा. (असें ह्मणून आपला पाय पुढें करते.

दु० छः छः लाडके, तुझे सुकुमार पाय दुखतील. मीच आपला पाय घालितों. (असें ह्मणून आपला पाय घालून त्यास कुलूप लावून किल्ली स्त्रीचे हातांत देतो.)

किल्ली हातीं येतांच स्त्री ला झडकर उठली आणि धांवत बाहेर पडून बाहेरून दारास कुलूप ठोकलें. आणि त्या मूर्खाच्या विनवणीस कान न देतां सर्व सन्मार इकडे तिकडे फिरून आपल्या पतीस शोधीत होती. मग त्याचा थांग लागेना. तेव्हां निराश होऊन कोणी नाहीं असें पाहून राजनगरा बाहेर पडली. आतां काय करावें, हें तिला कांहीं सुचेना. कदाचित् आपणास कोणी ओळखील. परत राजगृहीं नेतील ही एक मोठीच धास्ती तिच्या मनांत येऊन पडली. आपल्या प्रियपतीचा शोध कसा लागतो. आपल्या आईबापाच्या घरीं तरी आपणास कोण नेतो. येथें आपणास अन्न कोण घालील; शरीरावर एक फटकुर नेसलेली असल्यामुळें आपणास लज्जा वाटून मोठें दुःख झालें. मग वेड्या सारिखी इकडे तिकडे फिरूं लागली. येथें कोठें तरी जीव द्यावा ह्मणजे आपण या सर्व दुःखांतून सुटूं असें तिला वाटलें. दोन प्रहर होई पर्यंत फिरत फिरत ती एका रानांत आली. अन्न पाणी नसल्यामुळें चेहरा अगदीं म्लान झाला होता. अतिशय श्रम झाल्यामुळें जमिनीवर पाय टेकवतना. त्यामुळें उन्हाचे उष्मासे येत. तृषा लागून कंठ अगदीं शोषून गेला होता. पाण्यासाठीं इकडे तिकडे धांवत आहे, पण तलाव किंवा विहीर

ही तिच्या दृष्टीस पडेना. इतक्यांत पाठीमागें घोड्याच्या पाउलांचा आवाज तिला ऐकूं येऊं लागला. आपणास त्या दुष्टानें धरणें पाठविलें आहे, असें समजून ती इकडे तिकडे धांवूं लागली, तों, ते घोडेस्वार तिच्या पाठीमागें येऊं लागला. मग ती बिचारी त्या घोड्या पुढें किती म्हणून धांवणार? इतक्यांत "भिऊंनको, भिऊंनको," असे अमृता सारखे शब्द कानीं पडतांच तिच्या जिवांत जीव आला. आणि उभी राहून पाहत्ये तों आपला पिता वीरसिंह असें तिणें ओळखिलें. मग दोघांनीं परस्परांच्या गळ्यास मिठी मारून जो शोक केला त्याचें वर्णन करितां येत नाहीं. सुशीलेची ती दशा पाहून तिच्या बापास अतिशयच दुःख झालें. वीरसिंह विचारूं लागला, बये सुशीले, तुझी दशा अशी कांहीं ग केली. तूं आजी या दुःखांत कशी वांचलीस. मीं आतां तुला भेटलों नसतों, तर तुझी काय अवस्था झाली असती. मग आपल्या पतीची ही आठवण करून सुशीलेनें अतिशय शोक केला. पण आपण कोणत्या स्थितींत आहों याची परस्परांस आठवण झाली. मग सुशीलेस अगदीं भूक लागली होती पण त्यांजवळ कांहीं नव्हतें. म्हणून तिला पाणी पाजून घोड्यावर बसऊन अंबापुरीस घेऊन चालता झाला. लग्न समारंभांतून सुशीलेस पळवून नेल्यावर अंबापुरींतील घोटाळा पूर्वी सांगितलाच आहे. नंतर वीरभद्रानें या त्रिवर्गांच्या शोधा करितां पुष्कळ घोडेस्वार रवाना केले; परंतु कोणास ही थांग लागला नाहीं ते सर्व निराश होऊन परत आले. ~~[illegible]~~ सुवर्ण पुरास ~~[illegible]~~ हा स्वतः ही न परत जाई; परंतु त्यास कांहीं थांग लागेना. या प्रमाणें होत अ

सतां एके दिवशीं ~~[illegible]~~ अंबापुरींत जात असतां अकस्मात् कशीलेस भेटला हें मागें सांगितलें आहेच. इकडे दुर्गती खोड्यांत अडकून दोन प्रहर पर्यंत रडत पडले होते. अन्नपाणी घेऊन सेवक आंत येऊन पाहतात तों ही सारी तोंड खालीं करून पडली आहे. म ग त्याला त्या बंधनांतून मुक्त करून महाराजांची खबर केली.

चंद्रकांत बंदीखान्यांत आहे ही बातमी लोकांस कळतांच निनावी पत्रें येऊं लागलीं. मजकुराचा सारांश इतकाच कीं, "चंद्रकांतास बंदींतून मुक्त करावें नाहींतर राज्यास धोका ~~[illegible]~~ असे लोक अगदीं निवाणीवर आलेले पाहून महाराजांनीं राजास व राजपुत्रास ~~[illegible]~~ मारावयाची मसलत केली. रात्र पडतांच चंद्रकांतास बाहेर काढला. आणि बरोबर एक घोडेस्वार देऊन ~~[illegible]~~ कीं, रातोरात तुम्ही पंधरा कोशांचा वेलीकडे जावें. आणि कदाचित तुम्हीं येथें छपून राहाल म्हणून तुम्हां बरोबर एक स्वार दिला आहे. असें म्हणून त्यांची रवानगी केली. ते उभयतां तेथून निघून सर्वरात्रभर चालले. उजाडावयास त्यांणीं बारा कोशांची मजल घेतली. इतक्या वेळांत चंद्रकांतानें तोंडांतून एकही शब्द काढिला नवता. विचारा विचारांत अगदीं निमग्न झाला होता. ~~[illegible]~~ असो. याप्रमाणें चालले आहेत तों चार घटिका दिवस आला. आपल्या आसपास फिरं अरण्य आहे, असें पाहून त्या स्वारानें राजास घोड्यावरून ओढिला, आणि म्हणूं लागला कीं, तूं दुष्ट चांडाळ आहेस, म्हणून तुला येथें मारावा अशी राजेश्री

रेश्वरांनीं मला आज्ञा केली आहे ते ऐकून तो किंचित् ही न डगमगतां फार उत्तम आहे असें ह्मणून एकदां परमेश्वर चिंतन करण्या करितां थोडीशीवेळ त्याणें प्रार्थना करून त्याज पासून मागून घेतली.

स्ववर्ण पुरांत त्यान मध्यरात्रीं राजपुत्रास बंदीतून बाहेर काढिला. आणि [illegible] लागलेच एक घोडा देऊन शहर सोडण्या विषयीं त्यास हुकूम दिला. नंतर त्यास मारण्या विषयीं त्या दुष्टांनीं अशी युक्ति केलीकीं, शहरांत सर्व कोट असल्यामुळें बाहेर पडण्यास एकद्वार, त्या द्वारावर [illegible] रामोशी ठेविले आणि त्या राजपुत्राचे तुकडे तुकडे करून पुरून टाकण्या विषयीं हुकूम दिला. अशा विलक्षण रीतीनें हाल करून प्राण घेण्याची युक्ति त्या दुष्टांनीं योजिली असो. या प्रमाणें [illegible] ते लोक हत्यार बंद होऊन त्याची वाट पहात बसले तो इतक्यांत [illegible] ऐकू आले व तो घोडा [illegible] तो ओरडतो, अरे मी राजपुत्र, मला [illegible] मारूं. [illegible] त्यांणीं उत्तर केलें कीं, तूं राजपुत्र ह्मणूनच तुला मारावयाचा. इतकें ह्मणताहेत तों त्याच्या तोंडांत चोथा घालून हाल हाल करून त्याला मारून पुरून टाकिला. हें घोर कृत्य झाल्यानंतर ते दुष्ट आपल्या जागच्या जागीं गेले.

असो इकडे स्वशीला घरीं येतांच तिची ती दीनवाणी अवस्था पाहून व बंदींतील दुःख दायक [illegible] ऐकून सर्वांनीं [illegible] शोक केला त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे, पतीच्या विरहानें स्वशीला दिवसें दिवस कृश होत चालली. अन्न पाणी डाग दागिन्याच्या

त्याग करून रात्रंदिवस सर्व चित्त तिकडेस लागलें होतें. त्याच्या विरहानें सर्व आयास आराम तिला विष तुल्य भासूं लागले. रात्रं दिवस [illegible] भूमीवर [illegible] पडून असे. कधीही नेत्रांती ल अश्रु खळत नसत. कधीही डोळ्यांस झोंप नाहीं. जराशी डु लकी आल्यास असली रडतच उठावें. वीरसिंहाचें बोलणें व त्याचें स्वरूप तिला डोळ्यां पुढें दिसूं लागलें. कधीं कधीं स्वप्नांत तीं आपला पति आपल्या जवळ आहे असें भासावें उठून पाहावें तों कोणी नाहीं. मग जाजती दुःख करून रडण्यास लागावें. अशा दुःखांत नेहेमी त्या बिचारीचे आई बाप शांतवन करीत असत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इकडे मेनकावती नर वेड्या सारिखीच होऊन गेली सर्व [illegible] त्या दुःखानीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विसरत चालली तों [illegible] [illegible] सोमकांत आपल्या पित्या [illegible] लागला म्हणजे पुनः तें सर्व दुःख आठवून ती रडत बसे. चंद्रकांताचें तें चार प्रहराचें येणें तिला स्वप्नवत् झालें. सर्व रात्र नेत्रांस झोंप नाहीं. एकदिवशीं अगदीं वेड्या सारखी होऊन आपल्या बिछान्या वरून सोमकांतास निजलेल्यास कडेवर घेऊन उठली आणि सुवर्ण पुरास जाऊन पतीस भेटावें नाहींतर या यत्नांत मरावें असा तिणें निर्धार केला आणि [illegible] नगरांतून कोणास न समजतां सुवर्ण पुराचा मार्ग धरिला.

भाग पांचवा.

पर्जन्य काळ समीप आला ~~असता~~ प्रचंड दग आकाशांतून हिकडे तिकडे फिरूं लागले ~~सर्व आकाश अभ्रांनीं आच्छादित अ~~ ~~सल्या मुळें~~ चारी दिशा धुंद दिसूं लागल्या. जोराचा वाराही सुटण्यास आरंभ झाला. ~~अंतःकरणांत~~ धडकी बसण्या सारखे विद्युल्लतेचे ~~चमत्कार~~ होऊं लागले. ~~मोठ्या कडाक्याच्या पर्जन्याच्या सरी वर सरी पडूं लागल्या. आकाशांतील भयंकर गडगडाट ही होऊं लागले. प्रचंड वृक्ष उन्मळून पडतात कीं काय अशी भीती पडली.~~ अशा प्रसंगीं आपला चंद्रकांत निबिड अरण्यांत त्या दुष्ट घोडेस्वारांचा हातीं सापडला हें मागेंच सांगितलें आहे. नंतर राजानें ईश्वर चिंतना करिता कांहीं वेळ मागून घेतला होता. तो संपतांच ते दुष्ट त्याला मारण्यास उत्सुक झाला. चंद्रकांताचा घोडा मोकळा सुटतांच त्या वाऱ्याच्या सपाट्यांत तो रानोमाळ उधळूं लागला. त्याच्या टापांचा कडाक्यानें दूर एक मोठा भयंकर व्याघ्र निजला होता. तो जागा झाला. घोडेस्वार हिकडे तिकडे पाहतो तों तो विक्राळ यम स्वरूपी आपणाकडे धावत येत आहे. असें त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें तें प्रचंड स्वरूप पाहतांच त्या बिचाऱ्याची बोबडी वळून गेली. हातांतून तरवार गळून पडली. एक पाऊल पुढें टाकवेना. जवळच झाड होतें त्यावर कांपत कांपत चढूं लागला. अशी त्या तरवार बहादराची व्यवस्था झाली. ~~इतक्यांत तो व्याघ्रही~~ तेथें येऊन ठेपला आणि ~~त्याचा~~ प्राण घेणार इतक्यांत जवळच चंद्रकांत उभा होता त्याणे त्या घोडेस्वाराचा हातांतून गळून पडलेली-

तरवार घेऊन आपण त्या वाघावर धावत गेला आणि ~~एकाच~~ ~~हल्लेकरून~~ त्या घातकी जनावराचा त्या शूर चंद्रकांतानें प्राण घेत ला. ~~आणि यासमयीं जो घोडेस्वार त्याचा प्राण घेण्या करितां आ~~ ~~ला होता त्यास त्या राजानें कामच्या वेंडांतून राखिलें. आणि~~ तीचं तरवार त्या स्वाराचा हातीं देऊन आपणास लवकर मारण्या विष यीं त्याची विनवणी करूं लागला. परंतु त्याच्या पाषाण हृदयास द्र व आला. आणि राजास मारण्या करितां त्याचा हात चालेना. ज्यांनें त्याचा प्राण राखिला त्याचा प्राण घेण्याचें त्याला धैर्य कसें होईल. मग त्यास किंचित् ही न दुखविता तो स्वार परत आपल्या मार्गी - जाता झाला.

राजा मोकळा झाल्यांच मार्ग सापडेल तिकडे चालता झाला. आतां अरण्यवास करण्याची त्याला बरीच सवय पडून गेली होती. बिचारा पोटभर अन्न पाण्याशिवाय अनेक शहरांतून फिरतां फिरतां एका समुद्र किनाऱ्यावर आला. तेथें बरींच तारवें नांगरलेलीं पा हून ~~देश पर्यटन करण्याची उत्कंठा झाली पाहिजे म्हणून~~ विजयपूर नामक नगरास जलमार्गानें जाऊन तेथील राजास भेटावें कारण कीं तो त्याचा अत्यंत ~~आप्त~~ असे. नंतर यात्रेस जावें असा वि चार करून एका गलबतांत बसून चंद्रकांत निघाला. परंतु ज्याचा पाठीमागें ग्रहदशा लागली आहे ती त्याचें नशीब फुटे प र्यंत त्याचा पाठलाग केल्या शिवाय राहणार नाहीं. दोनदिवस ग लबत नीट चाललें. विजयपुराचा पुढें दोन दिवसांच्या रस्ता राहिला तों अस्मानचा समयास वारा बदलला. आणीत ~~खलाशां~~

मागे मोडचें पाणी पडलें. अशा समयास बरा करण्या जोगेंही कोणतें बंदर नव्हतें. चोंहो कडे अफार समुद्र कांहीं अंतरावर भव्य खडक मात्र दृष्टीस पडत. मोठ मोठाले ढग आकाशांतून हिकडे तिकडे फिरूं लागले. दिशा धुंद झाल्या काहीं वेळानें काळोखी रात्र आपला भयंकर पडदा चोंहो कडे पसरूं लागली. मोठमोठ्या पर्वत प्राय लाटा उसळूं लागल्या. समुद्र अगदीं खवळून गेला. एका लाटेनें गलबत तळास जातें कीं काय असें सर्वांस वाटलें. काळोखही अगदीं निबिड पडला होता. या मुळें दुसऱ्या आसपासच्या गलबतांची दशा काय झाली तेंही त्यांना समजेना इतकेंच नव्हे. अकस्मात् मोठे कडकडाट होऊं लागले. विद्युल्लतेच्या चमकीनें एकदम चोंहोकडे प्रकाश पडे पुनः गुडुप् अंधार होई. त्या गलबताचा दोरीतून वारा चंगा प्रमाणें वाजूं लागला. लाटांचें पाणी ही गलबतांत शिरण्यास आरंभ झाला. जें सापडेल तें समुद्रांत टाकण्याकडे खलाशी हांतें गुंतले. कित्येक परमेश्वराचें स्तवन करूं लागले. कित्येक आपल्या मुलाबाळांची आठवण काढून आक्रोश करूं लागले. ~~प्रत्येक प्राणी~~ प्रत्येकजणी आपण बुडालों असें त्यांनावाटे असो. अशा स्थितींत ~~आमचा~~ चंद्रकांताची दशा काय झाली असेल याचा वाचकानींच विचार करावा. त्याला वाटलें की दैव ~~आता~~ ~~आपल्या पाठीमागें~~ हात धुवून पाठीस लागलें आहे; परंतु ~~असे हाल करून जीव घेण्या पेक्षां एकदम प्राण जाईल तर उत्तम~~ असा विचार ~~करून~~ देवाचा धांवा करूं लागला "हे देवा" या वादळांत माझा शेवट कर परंतु माझा बरोबर बाकीचांस संकटांत घालूं नको. ~~सर्वांच्या माझ्या प्राणाचे~~

असें मीं पूर्वजन्मीं कोणतें पातक केलें होतें कीं एकाहून एक जास्त
तीं ~~[illegible]~~ संकटें माझ्यावर येऊन पडतात. देवाधिदेवा मी करूणास्व
र भाकीत आहें हिकडे लक्ष दे. आतां अंत पाहूं नको. मी संकटानें
~~[illegible]~~ आहें. ~~अत्यंत दुःखानें गांजलों आहें. आमच्या मुलां~~
~~बाळांस अंतरलों आहें~~. सर्व सृष्टीवर निराश्रित दैवहीन आहें. तु
ला शरणागत आहें रक्षणकर या प्रमाणें अनेक तऱ्हेनें चंद्रकांत दुः
खांत व्यग्र असतां परमेश्वराचें स्तवन करूं लागला. आणि तें बादक्क
तर ज्याजती जाजती ~~[illegible]~~ चाललें.

हिकडे मेनकावती अन्नपाण्याशिवाय सोमकांताला कडेवर घेऊ
न मार्गक्रमण करीत चालली आहे हें मागें सांगितलें आहे. व वि
चार करित्येकीं आपण आतां स्वर्णपुरास कसें पोंचूं तेथें आपला
प्रियपति कसा भेटेल त्याची दशा काय झाली असेल, अशा अनेक क
ल्पना तिचा मनांत येऊन बिचारी रडूं लागली. कांहीं केल्या अश्रु थां
बेना. तितक्यांत सोमकांतही रडूं लागला त्या बिचारीनें दुःख क्षणून
किती आवरावें. तिचा परमेश्वरानें पुरा छळ चालविला होता. असो
जवळच एक धर्मशाळा होती तेथें सुमारें रात्रीं आठ वाजतां जाऊन
रडत बसली. अन्नपाणी नसल्या मुळें फारच थकून गेली होती. -
सोमकांताचे दीनवाणी शब्द बाणा प्रमाणें तिचा हृदयांत टोंचत, या
प्रमाणें तीं उभयतां मायलेकरें मोठ्या दुःखांत आहेत. तों एक घो
डेस्वार तेथें आला. त्याचा मागून दुसरा, तिसरा या प्रमाणें पांच सा
त आले. आणि त्याणीं त्या मेनकावतीला ओळखतांच घोड्यावर
घालून स्वर्णपुरांत नेऊन तिचा बिचारीला बंदिखान्याच्या सरख्यांत ठेविली.

हे दुर्बीर्थाचा देस पैकीं होत. व त्यांचा हातांत आयतीचतीविच्यारी साप डला.

असो हिकडे समुद्राच्या मध्यभागीं मध्यरात्रीं मोठ्या भयंकर वादळांत आपला चंद्रकांत सापडला आहे. हें मागें सांगितलेंच आ हे. म्हणजे अरुणोदय होण्याचा वेळ आला तरीं काळोख गुडुप पडला होता. परंतु वादळाचा जोर कमी होत चालला म्हणून अशा संकटा मधीं परमेश्वरानें विलक्षणरीतीनें आपलें संरक्षण केलें या करितां स र्व त्याचा धावा करूं लागले. आपल्या जवळील तारवांची दशा का य झाली हें पाहाण्या करितां खलाशी लोकानीं मोठ मोठ्या चुडी पेट विल्या. परंतु भयंकर खवळलेल्या समुद्राच्या लाटा शिवाय त्यांना को ठें दिसेना. समुद्र शांत होत चालला. वाराही बराच कमी झाला. थोडें थोडें दिसूं लागलें तों सर्वांनी सपाटयानें तारूं खडकावर आप टण्याच्या बेतावर आलें होतें. असें त्यांणीं पाहिलें. आणि जवळ त्याला एक किनारा दिसूं लागला. तो गांव कोणता आहे तें मात्र समजेना. परंतु चंद्रकांताची ग्रहदशा अद्यापही पुरी झाली नव्हती. खलाशांनीं पेटविलेल्या चुडींतून नकळत एक ठिणगी उडून अवजारांत जाऊ न अडकली आणि थोड्याच वेळांत तेथून अग्नीच्या ज्वाला निघूं लागल्या. कोणी पाहाताहेत कोणी न पाहातात तों त्याच भडका होत चालला. तिजक्यांत वाऱ्याचें साह्य मिळाल्यावर काय विचारा ने. थोडक्याच वेळांत येकच होळी झाली. एकासंकटांतून बिचारा चंद्रकांत पार पडतो आहे तों हें दुसरें अरिष्ट त्यावर येऊन पडलें. सर्वांनीं रडून एकच कल्लोळ केला. कित्येक वेडया सारखे होऊन हि

कडे तिकडे फिरूं लागले. कित्येक घेरी येऊन खालीं पडले. ~~मुलें~~ ~~कांची बोबडी वळली~~ इतक्यांत साफ उजाडलें तिकडे तिकडे ताबडा प्रकाश पडला. दुःखांत फरक एवढाच होतें कीं तेव्हां रात्र नव्हती व एक किनारा अवलंब होता. ती विचार करण्याची वेळ नव्हती. गलबतावरील दोन तीन होड्या होत्या त्या घेऊन गलबतावर होते ते निघाले. इतक्यांत तें अवजार कोसळून दोन्ही होड्यांतील लोकांची जलरूपी कुंडांत आहुती झाली. परमेश्वरकृपेनें चंद्रकांत ज्या होडींत होता ती अद्याप पर्यंत शाबीद होती. परंतु पुढें जातां जातां ती होडी वाऱ्याच्या सपाट्यानें आतील मनुष्याच्या हातीं राहीना. ~~इतक्यांत~~ लाटेच्या सपाट्यानें ती एका खडकावर आपटली. मोठ्या प्रयत्नानें चंद्रकांत त्या खडकावर जाऊन बसला. परंतु बाकीचे एकही मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडेना तेव्हां त्या बिचाऱ्याची तेथें दशा काय झाली असेल. त्याचें कुटुंब पुनः भेटण्याची त्याची आशा दुरावली. इतकेंच नव्हे. परंतु या खडका वरच प्राण भरावे लागणार असें त्याला वाटलें. सर्व कपडे भिजले होते. म्हणून थंडीनें कुडकुडून [illegible] सारखा तेथें विचार करीत बसला. ओहोटी असल्यामुळें पाणी कमी ~~होत चालले~~ होतें तेव्हां जवळील किनाऱ्यावर पोहून जाण्याचा त्याणें निश्चय केला. ~~परंतु तेथें तरी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हो एक [illegible] [illegible] त्याला येऊन पडली.~~ आतां हा एकांत वास जन्म भर काढावा लागणार कीं काय. अन्न पाण्या शिवाय थंडीनें कुड कुडून मरकरच आपला परिणाम होणार असें त्याला वाटलें. तेनकाय

त आला. असो या प्रमाणें त्याणें ~~कित्येक~~ दिवस अरण्यवास काढ
ला. तितक्या वेळांत पुष्कळ यानकी जनावरा पासून त्या तरवारीच्या योगा
नें त्याणें आपलें संरक्षण केलें. फळें खाऊन राहाण्याची त्याला स
वय नसल्या मुळें दिवसें दिवस अगदीं कृश होऊन फक्त अस्थिचर्म उ
रलें होतें.

~~एके~~ दिवशीं मध्यरात्रीं रानांत जागा होऊन पाहातो तो एक-
मोठी आग पेटली आहे. हा काय चमत्कार आहे ह्मणून येऊन पा
हातो तों ~~तीन चार~~ दोन चोर काहीं दागिन्यांची व वस्त्रांची आपसांत वा
टणी करीत आहेत असे त्याचा दृष्टोत्पत्तीस आलें. ~~अकस्मात या~~
~~ला पाहून त्यास मारणें हें पातक आहे. असे चंद्रकांताचा मनांत~~
~~येऊन तो आपली तरवार घेऊन त्यांस मारीं गेला.~~ याला पाह
तांच ते ~~शिपाई~~ याच्या अंगावर धांवले. राजानें तरवारीच्या दोन प्र
हारांतच त्या ~~शिपायांस~~ यमसदनास पाठविलें. आणि ते सर्व वस्त्रालं
कार गोळा करून त्या आमराईत आला. ~~पुढें जेव्हां कधीं त्या स~~
~~र्व शिपायांचें धनी येथें नवकळ मेळवीला~~ असावेत व तेथें जाऊन
त्याचे त्यांस ~~वस्त्रालंकार~~ द्यावे असें मनांत आणिलें. मग प्रातःका
ळ होतांच मुखमार्जन करून परमेश्वराचें अंतःकरण पूर्वक स्मर
ण केलें नंतर ते सर्व कपडे व अलंकार घेऊन तो त्या शहरास ये
ण्यास निघाला. पांया खालच्या रस्तादिसे त्याणें माग काढीत काढी
त चंद्रकांत अस्तमान होईपर्यंत चालला तों अकस्मात् तें सुंदर
शहर त्याला दिसूं लागलें व तें शहर विजयपूर जेथें पूर्वी राजा
नें येण्याचा निश्चय केला होता तेंच होतें. त्या देशाच्या राजाचें

नाथ सुमित्र होतें आज कितीएक दिवस अरण्य अरण्य आणि घा
तकी जनावरें यांच्या शिवाय त्याचा कांहींच दृष्टीस पडत नव्हतें तरी
आतां हें सुंदर शहर पाहून त्याचा मनास कितीवरें आनंद झाला -
असेल. शहराचे दरवाजे बंद झाले होते. ह्मणोन चंद्रकांत सर्वरात्र
भर धर्मशाळेंतच निजून ~~प्रातःकाळ होतांच प्रभात कर्म आटपून~~ -
~~परमेश्वराचें चिंतन करून आगळा~~ ... ~~तिकडे पाहातिल्यानंतर~~
~~कांहीं वेळानें~~ ... शहरांत शिरला. ... चो
~~रीचे कपडे पाहातांच त्याला शिपायांनीं पकडून~~ आणि त्या बिचा-
याचें एकही शब्द न ऐकितां बंदीखान्यांत टाकिला. ... राजास
कळतांच त्याला एकदम फांशी द्यावा असा त्याणें हुकूम केला.-
कारण की त्या राज्यांत आलीकडे नेहेमी दरोडे पडत असत. आज
~~संध्याकाळीं~~ फांशी देणार ही बातमी गावांत फुटतांच नेमले त्या
वेळीं फांशी द्यावयाचे ठिकाणीं शेंकडों लोक जमों लागले. यांनीं वे
ळानें ~~...~~ प्रधान स्वतः तेथें आ
ली. मग त्या बंदीवानास मागें पुरें हत्यार बंद शिपायी अशा थाटानें
तेथें आणिला. व हा मोठा दरोडे खोर आहे. आजपर्यंत त्रास देणारा
आपणास आतां मिळाला ह्मणून याला देहांत शिक्षा देण्यांत येत -
आहे. असें प्रधानानें जमलेल्या सर्व लोकांस सांगितलें. या प्रमाणें तो
बिचारा चंद्रकांत सर्व संकटांतून सुटून ते कपडे ज्याचे त्यास द्यावे या
उद्देशानें शहरांत आला होता ~~...~~ त्याचा येकही शब्द न ऐकतां तोच द
रवडे खोर ठरवून त्याजवर हा केवढा बरें प्रसंग गुदरला आहे. बंदी
खान्यांत टाकतांच चंद्रकांतास अस्सी पूर्वीची दुःखें आठवून ~~...~~

हे दुर्बीर्यांच्या देश पैकीं होत. व त्याचा हातांत आयली चर्ती विचारी साप डली.

असो इकडे समुद्राचा मध्यभागीं मध्यरात्रीं मोठ्या भयंकर वादळांत आपला चंद्रकांत सापडला आहे. हें मागें सांगितलेंच आहे. सकाळीं अरुणोदय होण्याचा वेळ आला तरी काळोख गडुप पडला होता. परंतु वादळाचा जोर कमी होत चालला ह्मणून अशा संकट समयीं परमेश्वरानें विलक्षणरीतीनें आपलें संरक्षण केलें या करितां सर्व त्याचा धावा करूं लागले. आपल्या जवळील तारवांची दशा काय झाली हें पाहाण्या करितां खलाशी लोकांनीं मोठ मोठ्या चुडी पेटविल्या. परंतु भयंकर खवळलेल्या समुद्राचा लाटा शिवाय त्यांना कांहीं दिसेना. समुद्र शांत होत चालला. वाराही बराच कमी झाला. थोडें थोडें दिसूं लागलें तों सर्वांनीं सैपारयानें तारूं खडकावर आपटण्याच्या बेतावर आलें होतें. असें त्यांणीं पाहिलें. आणि जवळ त्याला एक किनारा दिसूं लागला. तो गांव कोणता आहे तें मात्र समजेना. परंतु चंद्रकांताची ग्रहदशा अद्यापही पुरी झाली नव्हती. खलाशांनीं पेटविलेल्या चुडींतून नकळत एक ठिणगी उडून अवजारांत जाऊन अडकली आणि थोड्याच वेळांत तेथून अग्नीच्या ज्वाला निघूं लागल्या. कोणी पाहात आहेत कोणी न पाहात आहेत तों बराच भडका होत चालला. तिनक्यांस वाऱ्याचें साह्य मिळाल्यावर काय विचारावें. थोडक्याच वेळांत येकच होळी झाली. एका संकटांतून बिचारा चंद्रकांत पार पडतो आहे तों हें दुसरें अरिष्ट त्यावर येऊन पडलें. सर्वांनीं रडून एकच कल्होळ केला. कित्येक वेड्या सारखे होऊन दि

कडे तिकडे फिरूं लागले. कित्येक घेरी घेऊन खाली पडले. ~~मुले~~
~~कांची ओवरी वजली~~ इतक्यांत साफ उजेडलें तिकडे तिकडे तांब-
डा प्रकाश पडला. दुःखांत सुख एवढेंच होतें कीं तेव्हां रात्र नव्हती
व एक किनारा जवळच होता. ती विचार करण्याची वेळ नव्हती. ग
लबतावरील दोन तीन होड्या होत्या त्या घेऊन जहाजावर होते ते नि
घाले. इतक्यांत तें अवजार कोसळून दोन्ही होड्यांतील लोकांची ज
लरूपी कुंडांत आहुती झाली. परमेश्वरकृपेनें चंद्रकांत ज्या होडींत हो
ता ती अद्याप पर्यंत शाबीद होती. परंतु पुढें जातां जातां ती होडी
वाऱ्याच्या सपाट्यानें आतील मनुष्याच्या हातीं राहीना. ~~इतक्यांत~~
[illegible] लाटेच्या सपाट्यानें ती होडी एका खडकावर आपटली. मोठ्या
प्रयत्नानें चंद्रकांत त्या खडकावर जाऊन बसला. परंतु बाकीचे एक
ही मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडेना तेव्हां त्या बिचाऱ्यांची तेथें दुर्दशा
झाली असेल. त्याचें कुटुंब पुनः भेटण्याची त्याची आशा तु
टली. इतकेंच नव्हे. परंतु या खडकावरच उपाशीं मरावें लागणा
र असें त्याला वाटलें. सर्व कपडे भिजले होते. म्हणून थंडीने खुड
खुडुन, क्षमिष्ठा सारख्या तेथें विचार करीत बसला. ओहोटी असल्या
मुळें पाणी कमी ~~होत चालले~~ होतें तेव्हां जवळच्या किनाऱ्यावर पो
हून जाण्याचा त्याणें निश्चय केला. ~~परंतु तेथें नरी रानांतील अर्थ~~
~~कर मनात्राचा भक्षस्थानीं पडावें लागणार ही एक गोष्ट [illegible]~~
~~ची त्याला येऊन पडली.~~ आतां हा एकांत वास जन्मभर काढा
वा लागणार की काय. अन्न पाण्या शिवाय थंडीनें खुड खुडत ल
वकरच आपला परिणाम होणार असें त्याला वाटलें. मेनकाच

ल आला. असो या प्रमाणें त्याणें कित्येक दिवस अरण्यवास काढ
ला. तितक्यावेळांत पुष्कळ घातकी जनावरां पासून त्या तरवारीच्या योगा
नें त्याणें आपलें संरक्षण केलें. फलें खाऊन राहाण्याची त्याला स
वय नसल्या मुळें दिवसें दिवस अगदीं कृश होऊन फक्त अस्थिचर्म उ
रलें होतें.

एके दिवशीं मध्यरात्रीं राजा जागा होऊन पाहातो तो एक-
मोठी आग पेटली आहे. हा काय चमत्कार आहे ह्मणून येऊन पा
हातो तों ~~तीन चार~~ दोन चोर काहीं दागिन्यांची व वस्त्रांची आपसांत वा
टणी करीत आहेत असें त्याला दृष्टोत्पत्तीस आलें. ~~अकस्मात घा~~
~~ला घालून आम मारणें हें घातक आहे असें चंद्रकांताच्या मनांत~~
~~येऊन तो आपली तरवार घेऊन त्यांजवर धांवत गेला.~~ याला पाहा
तांच ते दोघे त्याच्या अंगावर धांवले. राजानें तरवारीचे दोन पर
जातच त्या दोघांस यमसदनास पाठविलें. आणि ते सर्व वस्त्रालं
कार गोळा करून त्या आमराईंत आला. ~~...~~
~~...~~ असावें तर तेथें जाऊन
ज्याचे त्यांस ~~...~~ द्यावें असें मनांत आणिलें. मग प्रातःका
ल होतांच मुखमार्जन करून परमेश्वराचें अंतःकरण पूर्वक स्मर
ण केलें. नंतर ते सर्व कपडे व अलंकार घेऊन तो त्या शहरास ये
ण्यास निघाला. पांया खालच्या रस्तादिसे त्याणें माग काढीत काढी
त चंद्रकांत अस्तमान होईपर्यंत चालला तों अकस्मात् तें सुंदर
शहर त्याला दिसूं लागलें व तें शहर विजयपूर जेथें पूर्वीं राजा
नें येण्याचा निश्चय केला होता तेंच होतें. त्या देशाच्या राजाचें

नाथ स्रुमित्र होतें ~~आज किती एक दिवस अदृश्य असाय आणि घा~~
~~तकी जनावरें यांच्या शिवाय त्याचा कांहींच दृष्टीस पडत नव्हतें तरी~~
~~आतां हें सुंदर शहर पाहून त्याचा मनास किती बरें आनंद झाला~~
असेल. शहराचे दरवाजे बंद झाले होते. ह्मणोन चंद्रकांत सर्व रात्र
भर धर्मशाळेंतच निजून ~~प्रातःकाळ होतांच प्रभात कर्म आटपून~~
~~परमेश्वराचें चिंतन करू लागला. नंतर तेथें निकडे पास असलेल्या~~
~~कांहीं लोकानें मंत्र पोशाख करून शहरांत निघाला.~~ ~~ या नवराच~~ वा
~~रीचें कपडे पाहतांच आत्मा शिपायांनीं पकडून~~ ~~आणि~~ त्या बिचा-
ऱ्याचें एकही शब्द न ऐकतां बंदीखान्यांत टाकिला. ~~हीं बातमी~~ राजास
कळतांच त्याला एकदम फांशी द्यावा असा त्याणें हुकूम केला.
कारण कीं त्या राज्यांत आलीकडे नेहेमी दरोडे पडत असत. आज-
~~संध्याकाळीं~~ फांशी देणार ही बातमी गांवांत फुटतांच ~~~~ त्या
वेळीं फांशी द्यावयाचे ठिकाणीं हजारों लोक जमों लागले. यांही वे
ळानें ~~~~ ~~राजेसाहेबांची स्वारी, पाठोपाठ~~ मंत्री प्रधान ~~~~ तेथें आ
ली. मग त्या बंदीवानास मागें पुढें हत्यार बंद शिपायी असा घाटानें
तेथें आणिला. व हा मोठा दरोडे खोर आहे. आजपर्यंत त्रास देणारा
आपणास आतां मिळाला ह्मणून याला देहांत शिक्षा देण्यांत येत-
आहे. असें प्रधानानें जमलेल्या सर्व लोकांस सांगितलें. या प्रमाणें तो
बिचारा चंद्रकांत सर्व संकटांतून सुटून ते कपडे ज्याचे त्यास द्यावे. या
उद्देशानें शहरांत आला होता ~~~~ त्याचा येकही शब्द न ऐकतां तोच द
रवडे खोर ठरवून त्याजवर हा केवढा बरें प्रसंग गुदरला आहे. बंदी
खान्यांत टाकतांच चंद्रकांतास ~~आपल्या~~ पूर्वींचीं दुःखें ~~आठवून~~ ~~~~

फाशीची बातमी ऐकतांच त्याचे मनांत आनंद झाला. कारण कीं - आतां तरी आपला सर्व दुःखापासून शेवट होईल. मग आपण परमेश्वराचे घरीं चिरकाल आनंद भोगण्यास जाऊं. असे मनांत विचार येऊन त्याचा चेहेरा टवटवीत दिसूं लागला. त्याचें तें शांत गंभीर आणि सहास्य वदन पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें. चंद्रकांताला तेथें आणितांच प्रथम त्याणें सोमकांत, मेनकावती व वीरसिंह यांचा मुहूर्तीं आपल्या डोळ्यांसमोर आणि त्या नंतर परमेश्वर चिंतन करीत करीतच तो फांसा जवळ आला.

असो इकडे सुवर्ण पुरांत दुर्वीर्य महाराजांनी आपला अंमल इतका कडाक्यानें चालविला होता कीं सर्व लोक जिवावर उदार होऊन आपला देश त्या दुष्टाचे हातून सोडविण्याविषयीं बेत करूं लागले, नंतर सर्वांनीं एकत्र होऊन अकस्मात घाला घालण्याचा विचार ठरवून त्याकरितां त्याणीं गुप्तपणें मोठी कट कोट तयारी चालविली. ~~कडडाकी पैकी एकानें मेनकावतीस कडून तें स्वत्व-मारणें करून तें त्या घासतें तो बंदीखान्यांत सहिला~~ आणि मेनकावतीला सोडवून त्यांनी आपल्या सेनेचें आधिपत्य दिलें. आलीकडे सुवर्ण पुरांतील लोक आपल्या सेनेंत ठेवण्यानें महाराजांनां चालदिलें होतें. तें ~~मेनकावतीला सोडविण्याच्या कामीं~~ उपयोगीं पडलें.

चंद्रकांत इकडे फांसावर चढणार इतक्यांत त्या मंडळींतून एका मनुष्यानें धांवत धांवत येऊन त्याचा कंबरेस घट्ट मिठी मारली. आणि मोठ्यानें ~~धसा काढून~~ ह्मणूं लागला कीं बाबा आपली दया असी

कोणीहो केली. अशा स्थितींत आपणांस पाहाण्य. माझ्या नशीबीं-आलें ना. चंद्रकांतानें ही त्याजकडे रेखून पाहिलें. अ. - हा आपला प्रियमुलगा वीरसिंह आहे. असें त्याणें लागलेंच ओळखिलें. मग परशुरामीं अनिवार्य शोक चालविला. तो पाहून सर्व थकल्याले. फांशीचा सर्व समारंभ तहकूब ठेऊन तेथील राजा त्या उभयतांस आपल्या वाड्यांत घेऊन गेला. चंद्रकांत राज्यावर असतां या राजाचा व त्याचा परमस्नेह होता. त्याचा तो दुःखदायक इतिहास ऐकून त्यास फारच दुःख झालें. पुनः स्वर्णपूर त्या दुःशा पासून सोडविण्याचा त्याणें विचार चालविला. परंतु वीरसिंहास तिकडे ठारमारला असतां इकडे कसा आला हा संशय आमचा वाचकांस आला असेल. पूर्वी सांगितलेला दुर्मती दुर्बीचा मुलगा होता. वीरसिंहास वेशीवर ठारमारणार ही बातमी त्याला कळली च तो आपल्या वाड्यांतून उठून तो समारंभ पाहाण्यास घोड्यावर बसून दुर्मती महाराजांची स्वारी निघाली. परंतु वीरसिंह बाहेर निघून शहर पडण्या पूर्वी जवळच अंबिकेचें देवालय होतें. तेथें पूर्वीच दर्शनास गेला होता. इतक्यांत दुर्मती महाराजांची स्वारी घोड्यावर चढून तेथें तामोशी होते तेथें आली. त्याणीं यास न ओळखतां हाच वीरसिंह असें जाणून हालकरून त्याचा प्राण घेतला. नंतर वीरसिंह सुरक्षितपणें बाहेर पडून बरेच दिवस रानांतून हिंडतां हिंडतां अकस्मात् चोरांची गांठ पडली. पुढें त्यांज बरोबरच तो गेला. ते सांवे होते त्या आणीं शाप कांहीं दिवसा नंतर ओळख आपाप तेथुन नंतर सांगितल्या देशांत याणीं याचेकडे आपला व्यवहार चालविला हो

ता. त्रिलयाचे ... लटून सर्व देश माथांस अससा व अशा थाटानें ये

थें असतां ... हा फाउीचा समारंभ पाहाण्याकरितां ...

... तो विलक्षणसमयीं चंद्रकांताकडे पत्र ...

... संकटें आमचीच नवपुरीवर (दुर्वीर्यानें घुसवें राज्य) पाठण्या

... हल्ला करण्याची तयारी केली. व क्षमिन्नानें सुवर्णपुरास

पत्र लिहिलें. ते पत्र पाहातांच मेनकावतीचा आनंद कोठें मावेल!

आपला चंद्रकांत जिवंत असून तो पुनः आपला राजा होणार हें पा

हून त्या लोकांमही अधीक उत्तेजन आलें. मेनकावतीनें वीरभद्रास पु

नः आपल्या सैन्याचें आधिपत्य दिलें. ... आपणाकडे आणि

... मग पलसंग्रामील सैन्याचे लोकांस पदन करण्याची तारीख नेमली.

... मोठ्या ... आणि अकस्मात् एकच वेळीं

वीरभद्रानें नवपुरीवर व मेनकावतीनें सुवर्णपुरावर मध्यरात्रीं नि

... सामसूम ... हल्ला केला. दुर्वीर्य व ते ... प्रधान यां

ना वीउयांतच धरलें. दुर्वीर्याचें सर्व सैन्य निद्रित असतां त्यांजवर

... मोठी कत्तल चालविली. तिकडे नवपुरीस ही सर्व धा

दलच होती. शत्रु येणार हें त्यांना स्वप्नीं ... वीरसिंहानें तिल

की कत्तल ... केलें मात्र जें दुर्वीर्याचें सैन्य होतें तें स

र्व ... करून तिल्यांना कोंडून टाकिलें ... लोकांस सुखीं

... यादी. मग त्या आनंदास काय विचारावें. ... दिव

सानीं तें सर्व राज्यकुटुंब एके ठिकाणीं मेटलें. चोहोंकडे मोठा उत्साह

चालला. ... एके दिवशीं प्रधान कोलीं, चंद्रकांत, मेनकावती, वीर

सिंह, सोमकांत, वीरभद्र, कउीला हीं मोठ्या आनंदानें ... वीर

त्या दिवशीं सुवर्णपूर केवळ इंद्रभुवनच दिसत होतें. लोकांचे सर्वांकडे जयजयकार होत होते राजमंदिरांत येण्याचा रस्ता फुलें पसरलीं होतीं. स्वारी मोठ्या थाटानें चालून जात असतां वरून सुंदर स्त्रिया पुष्पवृष्टी करीत होत्या. सभामंडपांत येतांच [illegible] मोठ्या समारंभानें राज्याभिषेक झाला. आणि [illegible] नंतर काल [illegible] विचार चंद्रकांतानें केला. [illegible]

[illegible] दुर्वीर्य महाराज आणि ते प्रधान यांस बंदीवान करून समोर आणिले. मग त्यांचीं तीं सर्व कृत्यें लोकांस सांगितलीं. एकडे हाल सोसण्यास जरी ते कारण झाले होते तथापि त्यांस देहांत शिक्षा करण्याचें चंद्रकांतानें [illegible]. [illegible]

[illegible] देहांत शिक्षा [illegible]. या प्रमाणें जे पातकी आहेत त्यांचा पापाचे घडे भरले ह्मणजे परमेश्वर शासन करितो. त्यांचीं दुष्कर्में प्रथमतः कोणाचाही दृष्टोत्पत्तीस आलीं नाहींत तरी त्यांचा परिणाम वाईटच होणार. याजकरितां सर्वांनीं [illegible] या षड्रिपूंचा बंधना पासून दूर [illegible] सत्कृत्यांत काल क्षेप करावा. तसें केलें असतां चंद्रकांताप्रमाणें त्यांचा शेवट गोड होईल यांत संदेह नाहीं.

समाप्त.

नीं कोठें असेल. सोमकांत काय करीत असेल. वीरसिंहाची दशा -
काय झाली असेल. हे विचार मनांत येऊन बिचारा रडूं लागला. कां
हीं वेळानें ~~[illegible]~~ पाणी बरेंच ओसर झाल्या नंतर तो मोठ्या
प्रयत्नानें त्या[illegible]सोगावर येऊन पडला. परंतु परमेश्वरानें त्याचा प्रा
णा संरक्षण केला ह्मणून मोठ्या हर्षानें त्याची प्रार्थना करून ह्म
णतो देवाधिदेवा तुझे ~~[illegible]~~ किती वरें आभार मानावेत. त्या
दुष्टानीं माझ्याकडे कूर केला. मला मारावयास घोडेस्वार धाडले.
बंदी खान्यांत माझे विलक्षण हाल केले, परंतु इतक्याही संकटां पा
सून त्वां मला राखले. भयंकर वादळां पासून व अग्नी पासून मा
झें संरक्षण केलें. आणि मला ह्या जमिनीवर आणून टाकलें ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~. परंतु नारायणा ~~असे माझे [illegible] सुद्धा कांहीं नसे~~
~~[illegible] असेल व हे सर्व तुझ्या~~ पासूनच आहे. असें मनांत आणून -
मी हें सर्व आनंदानें सोसलों. त्या पेक्षां ह्या संकटा पासून तूं माझे
प्राण राखले आहेत ~~[illegible]~~ याही स्थितींतून तूं मला खचित सोड
वीशील. हें [illegible] मी ~~जाणतों तूं [illegible] [illegible] [illegible] आणि~~
~~[illegible] हें मी तुझें [illegible] कौतुक काय? आतां मी तुझे उपकार ह्मणू~~
~~न किती मानूं~~. अशी अनेक तऱ्हेनें देवाची प्रार्थना करीत बसला -
आहे. तों एकसारखीन दोन प्रहर झाली पोटांत कांहीं नसल्या मुळें
अगदीं व्याकुळ झाला होता मग कांहीं फळें मिळतील तीं आणण्या -
करितां चंद्रकांत त्या अरण्यांत शिरला. आंत पाहातो तों गगन चुं
बित वृक्ष ~~[illegible]~~ जनावरें त्यास दृष्टीस पडूं लागलीं. चंद्रकां
तास पाहातांच पक्ष्यांचे कळपाचे कळप किलकिलाट करीतच चो

हो कडे उडूं लागले. झाडावरील वानरें खेंचूं लागले. परंतु तो शूर चंद्र-कांत किंचित्‌ही मनांत न डगमगला. ~~संध्येस मरावा ... होतांच ही हातांत नागवी धरून~~ पुढें चालला ~~परंतु या ... शिवाय~~ व दोन कपड्या शिवाय दुसरें कांहीं एक बरोबर नव्हतें. मग सांपडलीं तीं फळें खाऊन व पाणी पिऊन एका अंबराईंत येऊन पडला. अनेक विचार त्या बिचाऱ्याचे मनांत घोळूं लागले. वृद्धापकाल पर्यंत सर्व दिवस सुखांत घालवून आतां ही संकट भोगणें प्रारब्धीं आलें. अद्यापि तरी-आपली दशा काय होणार आहे. आतां पुढें काय करावें. मेनकावती, सोमकांत, वीरसिंह आपणास कसे भेटतात. त्यांची दशा काय झाली असेल. अशा अनेक दुःखदायक विचारांत त्याचें मन अगदीं गढून गेलें. भ्रमिष्टाप्रमाणें इकडे तिकडे फिरण्यांत तो त्याणें दिवस घालविला रात्र पडतांच थंडी वाजण्यास आरंभ झाला. ~~चोहोंकडे एकच कुई होऊन गर्जी~~. भालुकादि भीष्म पशूंचे भयंकर आवाज कानीं पडूं लागले. तिनक्यांत व्याघ्रादिकांच्या दूर होणाऱ्या डुरकण्या व दुसऱ्या कितीएक जनावरांच्या चमत्कारिक किंकाळ्या ऐकूं येऊं लागल्या. तरी तो चंद्रकांत मनांत डगमगला नाहीं. कांहीं वेळ परमेश्वर स्मरण करून अनेक तऱ्हेचे विचार करीत असतां त्याला झोप लागली. ~~ज्यास रत्नखचित पलंगावर निजण्याची संवय त्याला थंडीनें कुडकुडून त्या कांट्यांत उपाशीं कसें बरें निजवेल? असो विचार करितो काय. त्याणें दुःखमूल कशाचें करावें. त्यावर आकाशाचें ... होतें.~~ दुसऱ्या-दिवशीं उठून ईश्वर चिंतन केलें. मग कांहीं वेळानें तो तें अरण्य धुंडण्यास निघाला. पुष्कळ वेळ पर्यंत फिरून परत आपल्या आमराई